

T.C.
YALOVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

MÜTEKELLİMİN USÛLCÜLERİNE GÖRE İSTİSNA

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Serkan AĞA

Enstitü Anabilim Dalı: Temel İslam Bilimleri
Enstitü Bilim Dalı: İslam Hukuku

Tez Danışmanı: Yrd. Doç. Dr. Şamil ŞAHİN

NİSAN – 2016

T.C.
YALOVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

MÜTEKELLİMİN USÛLCÜLERİNE GÖRE İSTİSNA

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Serkan AĞA (127213004)

Enstitü Anabilim Dalı: Temel İslam Bilimleri
Enstitü Bilim Dalı: İslam Hukuku

Bu tez 18/04/2016 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından oybirliği ile kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Servet BAYINDIR

Doç. Dr. Muharrem ÖNDER

Yrd. Doç. Dr. Şamil ŞAHİN

Jüri Başkanı

Kabul

Red

Düzeltme

Jüri Üyesi

Kabul

Red

Düzeltme

Jüri Üyesi

Kabul

Red

Düzeltme

BEYAN

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlâk kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

Serkan AĞA

18.04.2016



ÖNSÖZ

Sözlükte “temel, esas, kök, dayanak” anlamındaki *asl* kelimesinin çoğulu *usûlün el-fıkıh* kelimesine izâfe edilmesiyle oluşturulan ve temel islâmî ilimlerden biri olan *usûlü’l-fıkıh* “şer’î hükümlerin, tafsilî delillerden çıkarılmasını (istinbat) mümkün kılan kâideleri ve icmâli delilleri öğreten ilim dalının adıdır. Çalışmamızın alanı olan istisna ise bu ilim dalının bir altbaşlığı olup, klasik usûlü’l-fıkıh kitaplarında, ekseriyetle âmmı tahsis eden “Edille-i Muttesile” başlığı altında incelenmiştir.

Genel anlamıyla istisna kelimesi, pek çok ilim sahasını meşgul etmiş bir kavramdır. Nitekim istisna kavramı, günümüzde herbiri müstakil bir ilim dalı olarak akademide yerini almış Arap dili ve belagati, mantık, kelam, fıkıh ve usûlü’l-fıkıh gibi ilim dallarında mevzu bahis edilmiştir. İstisna, adı geçen bu ilim dallarında, alanında otorite kabul edilmiş âlimler tarafından muhtelif şekillerde tarif edilmiştir. Ancak biz, burada mütekellimin usûlcülerin yaptıkları tarifler etrafında konuyu ele alacağız.

Yaptığımız çalışma, literal bir usûl çalışmasıdır. Bir diğer ifadeyle şer’î hükümlerin nasıl ve ne şekilde istinbat edildiğini öğrenmek için lafızları ve lafızların hükümlere etkisini bilmeye yönelik bir çalışmadır.

Tezimiz bir giriş, iki bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Giriş bölümünde konumuzla bağlantısı olan âmm, tahsis, âmmı tahsis eden deliller, mütekellimin metodu ve özellikleri kısaca zikredildi. Birinci bölümde istisnanın sözlük ve ıstılahî manalarına, istisna edatlarına, istisnanın tahsisdeki yerine, istisna-tahsis-nesh kavramları arasındaki farklılara ve istisnanın kısımlarına yer verildi. İkinci bölümde ise, istisnanın şartları, teaddüd-i istisna, istisnadan sonra gelen cümlenin sıfat olması ve birbirine atf edilmiş cümlelerden sonra gelen istisna konuları ele alındı.

Maddi ve manevi desteğini benden esirgemeyen değerli eşim Esra AĞA’ya, değerli kardeşim Serdal AĞA’ya ve değerli dostum Sami BAKIR’a şükranlarımı sunarım.

Serkan AĞA

Nisan 2016

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	II
İÇİNDEKİLER	III
KISALTMALAR	VI
ÖZET	VII
SUMMARY	VIII
GİRİŞ	1
I. ÇALIŞMANIN KONUSU, AMACI, YÖNTEMİ VE ÖNEMİ.....	1
A) Çalışmanın Konusu.....	1
B) Çalışmanın Amacı.....	1
C) Çalışmanın Yöntemi	1
D) Çalışmanın Önemi	2
II. ÂMM VE TAHSİS.....	3
III. MÜTEKELLİMİN METODU VE ÖZELLİKLERİ	4

BİRİNCİ BÖLÜM: MÜTEKELLİMİN USÛLCÜLERİNE GÖRE İSTİSNA KAVRAMI VE İSTİSNANIN KISIMLARI

1. İSTİSNA KAVRAMI.....	8
1.1. İSTİSNANIN LUĞAVİ MANASI	8
1.2. İSTİLAHÎ MANASI.....	8
1.3. İSTİSNA EDATLARI	10
1.3.1. Harf olanlar	11
1. إلا/illa	11
1.3.2. İsim Olanlar	12
1. غَيْرُ/Gayru.....	12
2. سَوَاء/sevâ'	13
3. بَيِّد/beyde.....	14
4. بَلْه/belhe.....	14
1.3.3. Fiil olanlar.....	14
1. لَيْسَ/leyse	14
2. لَا يَكُونُ/lâ yekûnü	15
3. مَا عَدَا ve مَا خَلَا/mâ-'adâ ve mâ-halâ	15
1.3.4. Hem harf hem fiil olarak kullanılanlar	15
1. خَلَا/Halâ.....	15
2. عَدَا/Adâ	15

1.3.5.	Harf olmasında ittifak olup fiil olmasında ihtilaf olan edatlar.....	15
1.	حاشا/Hâşâ.....	15
1.3.6.	Harf ve İsimden Oluşan Edatlar.....	16
1.	لاسيما/lâ-siyyemâ	16
1.3.7.	“İnşallah” ile Yapılan İstisna	16
1.4.	İSTİSNA İLE TAHSİS	18
1.5.	İSTİSNA VE TAHSİS ARASINDAKİ FARKLAR	18
1.6.	İSTİSNA VE NESİH ARASINDAKİ FARKLAR.....	20
2.	İSTİSNANIN KISIMLARI	21
1.1.	MUTTASIL İSTİSNA	21
1.1.1.	Muttasil İstisnanın Türleri.....	24
1.2.	MUNKATI’ İSTİSNA	26
1.2.1.	Cinsin Dışından İstisna Yapmak.....	28
1.2.2.	Munkatı’ İstisnanın Şartları	40
1.2.3.	Munkatı’ İstisnanın Hakikî ve Meczazî Olarak İsimlendirilmesi.....	41
1.2.4.	Munkatı’ İstisna ile Tahsis Yapmak	44
1.3.	MÛCEB VE MENFÎ İSTİSNA.....	45
1.3.1.	Müsbetten İstisna Etmek Nefiy midir ve Nefiyden İstisna Etmek Müsbet midir?.....	46
1.3.2.	Mütekellim ile Hanefî Usûlcüleri Arasında Müsbetten ve Nefiyden İstisna Etme Konusundaki İhtilafın Çıkış Yeri.....	49
1.4.	HARAMDAN İSTİSNA YAPMAK.....	55

İKİNCİ BÖLÜM: MÜTEKELLİMİN USÛLCÜLERİNE GÖRE İSTİSNANIN ŞARTLARI VE İSTİSNANIN BAZI HALLERİ

1.	İSTİSNANIN ŞARTLARI.....	58
1.1.	İTTİSAL.....	58
1.1.1.	İbn Abbâs’ın İnfisalın Caiz Olduğuna Dair Görüşü	65
1.2.	MÜSTESNANIN MÜSTESNA MİN HUNUN CİNSİNDEN OLMASI.....	68
1.3.	İSTİSNANIN MÜSTAĞRAK OLMAMASI	68
1.3.1.	Yarıdan Çoğun İstisnası	70
1.3.2.	Yarının İstisnası	72
1.3.1.	Yarıdan Azın İstisnası	76
1.4.	NİYET VE SEMA’	76
1.5.	İSTİSNANIN BAŞINDA ATIF HARFİNİN OLMAMASI.....	77
1.6.	İSTİSNANIN MUAYYEN BİR ŞEYDEN OLMAMASI.....	77

1.7. MÜSTESNANIN MÜBHEM OLMAMASI.....	78
2. İSTİSNANIN BAZI HALLERİ	78
2.1. TEADDÜDÜ İSTİSNA	78
2.2. İSTİSNADAN SONRA GELEN CÜMLENİN SIFAT OLMASI.....	81
2.3. BİRBİRİNE ATFEDİLMİŞ CÜMLELERDEN SONRA GELEN İSTİSNA .	81
2.3.1. İstisnanın Cümlelerin Tümüne veyahut Herhangi Birine Döneceğine Dair Karinenin Bulunması	81
2.3.2. Karine Olmadığı Zaman İstisnanın Hangi Cümleye Döneceğine Dair Görüşler.....	83
SONUÇ	91
KAYNAKÇA.....	93
ÖZGEÇMİŞ	101

KISALTMALAR

(a.s.)	: Aleyhi's-Selâm
a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
b.	: İbn/bin
Bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
(c.c.)	: Celle Celâluh
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
h.	: Hicrî
Hz.	: Hazreti
İSAM	: İslam Araştırmaları Merkezi
M.Ü.	: Marmara Üniversitesi
MÜSBE	:Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
ö.	: Ölüm tarihi
(r.a.)	: Radıyallahu anh
s.	: Sayfa
(s.a.s.)	: Sallallahü Aleyhi ve Sellem
t.y.	: Tarih yok
thk.	: Tahkik eden
vb.	: Ve benzerleri
vd.	: Ve diğerleri
y.y.	: Yayınevi yok

ÖZET

Tezin Başlığı: Mütakellimin Usûlcülerine Göre İstisna	
Tezin Yazarı: Serkan AĞA	Danışman: Yrd. Doç. Dr. Şamil ŞAHİN
Kabul Tarihi: 18/04/2016	Sayfa Sayısı: VIII (ön kısım) + 101 (tez)
Anabilimdalı: Temel İslam Bilimleri	Bilimdalı: İslam Hukuku
<p>Fıkıh ve usûl kelimelerinden müteşekkil olan fıkıh usûlü terkibi, şer'î tafsîlî delillerden hareketle şer'î hükümlere ulaşmak için sistematik bir düzlemde icmalî deliller ortaya koymayı mümkün kılan bilimin adıdır. Nazarî hukuk olarak da ifade edilen fıkıh usûlüne dair yazılan eserler, İslâmî ilimlerin tedvin edildiği tarihe kadar uzanır.</p> <p>Fıkıh usûlü ilmi, müstakil bir çalışma alanı olduğu günden bu yana ona dair irili ufaklı pekçok eser yazılmış ve bugün hâlâ yazılmaya devam etmektedir. Bunlardan bazıları alana dair bütün konuları kısaca ihtiva ederken, özellikle akademik çevrede müstakil konu ve ıstılah merkezli çalışmalar tercih edilmektedir. Biz de bu çalışmamızda ikinci kısmı tercih ettik.</p> <p>İstılah merkezli çalışmalar arasında umum ifade eden lafızlar ve bunları tahsis etme metodları önemli oranda işlenmiştir. Ancak buna rağmen müstakil olarak ele alınmayı hakettiğini düşündüğümüz bazı terimler, hâlâ akademik düzeyde ele alınmamıştır. Bunlardan birisi, lisâniyât, kelam, mantık, fıkıh ve fıkıh usûlü gibi birçok ilim dalında yer edinmiş olan istisna terimidir. Bir fıkıh usûlü terimi olarak işleyeceğimiz istisnayı, hem literal hem de hükümlere yansıma tarafını mütakellimin usûl âlimlerinin penceresinden bakarak ele aldık. Çalışmamızda bütün yönleriyle ele aldığımız istisna kavramını mütakellimin usûl âlimleri açısından özetle şöyle tarif etmek mümkündür:</p> <p>Kaynağı itibariyle tek bir mütakellime dayanan, özel ve sınırlı sayıda lafızlara sahip olup, muttasıl olan, müstakil olmayan, müstesnanın müstesna minhu bütününden olmadığına delalet eden, şart, sıfat, gaye ve nâsîh olmayan, umumi bir hükmü <i>illa/ لا</i> ve benzeri edatlarla tahsis etmeye istisna denir.</p>	
Anahtar Kelimeler: Mütakellimin, Usûlcüler, İstisna, Hüküm.	

SUMMARY

Thesis Title: “Exception” according the fundamentalists of al-mutakallimun	
Thesis Author: Serkan AĞA	Advisor: Asst. Prof. Dr. Şamil ŞAHİN
Date of Acceptance: 18/04/2016	Total Number of Pages: VIII (pre text) + 101 (thesis)
Department: Basic Islamic Sciences	Field of Study: Islamic Law
<p>Usul al-fikh (jurisprudence) the name of science that consisted in two part fikh- juristic and usul – method. And this science aims to reveal judgements according the islamic law using islamic evidences, origins and sources. Books on jurisprudence belongs to very first centuries of İslam.</p> <p>For the being independent field of study, it has been written plenty of books in this field throughout history. And it is being continuing nowadays. Some of this books contain entire jurisprudence. And some contains most specific area. And we prefer the second part for this thesis.</p> <p>İn this books has been considered common conceptions about terminological works that expresses common senses and appropriation methods. But we think that it must been work on some common conceptions presently. And one of this is the term İstisna (exception) which is the most important part of lisaniyat, kalam(kalam) , mantık(logic) fikh (jurisprudence) . İn this thesis we tried to consider this term with its all sides especially literally and with the eyes of usul scholars. We can briefly explain this term according usul-al fikh (jurisprudence) like this.</p> <p>Based on by the one source, containing especial and limited words, being contiguous and not being separate, the general thing from which the exception is made, that is, the antecedent (al-mustasna minhu) which is the part that generally precedes the particle <i>illa/لا</i> and like that.</p>	
Keywords: al-mutakallimun, al-usuliyun/fundamentalists, exception, judgment.	

GİRİŞ

I. ÇALIŞMANIN KONUSU, AMACI, YÖNTEMİ VE ÖNEMİ

A) Çalışmanın Konusu

Asli veya tâli kaynaklardan/delillerden hüküm çıkarma (istinbât) metotları usûlü'l-fikh ilminin en temel konularından birini oluşturur. Şer'î hükümlerin aslî kaynakları olan Kur'ân ve Sünnetin yanı sıra sahâbe kavli gibi bazı tâlî deliller Arapça'dır. Dolayısıyla Arapça dil kurallarına göre lafızların çeşitlerini ve mâna ile ilişkisini bilmeden, söz konusu delilleri doğru bir şekilde anlamak ve onlardan isabetli hükümler istinbat etmek mümkün değildir. Bu da doğru ve kesin neticelere varmak için Arapça dil kurallarını öğrenmeyi zorunlu kılmaktadır. Zira usûlcüler adı geçen bu delillerden hükümler ortaya koyarken, dilbilimsel verilere de müracaat etmek durumundadırlar. Bu verilere müracaat ettikleri konulardan biri de çalışmamızın alanını teşkil eden ve âmmın tahsisinde başvurulan yöntemlerden biri olan istisnadır. Bilindiği gibi fikh usûlu ilminin tedvininde, Mütekellimîn, Fukâha ve Memzûc adı verilen üç meslek/yöntem bulunur. Ancak biz çok geniş bir anlam sahasına sahip olan istisnayı, tezimizin adından da anlaşılacağı üzere mütekellimin usûlcülerin perspektifinden ele alacağız. Bununla birlikte alana ilişkin fayda mülâhaza ettiğimiz noktalarda diğer usûlcülerin görüşlerine de yer vereceğiz.

B) Çalışmanın Amacı:

Yaptığımız bu çalışmayla, mütekellimin usûlcülerin fukaha usûlcülerinin aksine istisnaya yükledikleri tahsis fonksiyonunu deliller ışığında ele alarak tartışmayı amaçladık. Yani özel edatları sayesinde tümel bir yargının kapsama alanının dışında kalan olgunun tahsis ile ifade edilişinin arka planını ve bunun pratiğe yani hükümlere yansıma biçimini ele almak ve kökü ilk fikh usulü eserlerinin kaleme alındığı zamana kadar uzanan istisna mefhumunu bütün yönleriyle ortaya koymaktır.

C) Çalışmanın Yöntemi

“Usulsüzlük, vusûlsüzlüktür” bilinciyle hareket ederek tezimizde anlama ve açıklamaya dayalı bir yöntem kullandık. “Mütekellimin Usûlcülerine Göre İstisna” adını verdiğimiz çalışmamızda klasik sözlük kitaplarına başvurarak istisnanın önce lugavî yönünü daha sonra ıstılâhî terimlere dair muhtelif tanımların yer aldığı kaynaklara da ulaşarak

çalışmamıza zenginlik kazandırdık. Çalışmamızda ele aldığımız bütün kavramları, bunların tanımları ve hüküm istinbat edilirken meselelerin etrafında yaşanan ilmî tartışmaları, ilk ve aslî kaynaklardan referans göstermeye özen gösterdik. Yine, ekseriyetle klasik olmak üzere alanında otorite kabul edilen usûlcülerin görüşlerine başvurmanın yanısıra her türlü mezhebî taassuptan uzak durarak meseleleri objektif bir bakış açısıyla ele aldık. Ele aldığımız alana ilişkin her konu hakkında öncelikli olarak özet mahiyetinde bilgi verdikten sonra konuyu etraflıca detaylandırdık. Çalışmamızın içeriğiyle ilgili olarak da öncelikle mütekellimin usûlcülerine göre istisnanın tanımını yaptık. Sonraki sayfalarda istisnanın âmmı tahsis edip etmediğini, istisnanın hangi kısımlarının tahsis yapabildiğini, tahsis yapabilmesi için gerekli olan şartlarını, nefy ve ispattan yapılan istisnanın hükmü, teaddüd-i istisnanın hükme yansıma biçimini, istisnadan sonra gelen cümlenin sıfat olmasını ve birbirine atfedilmiş cümlelerden sonra gelen istisna gibi konuları bütün yönleriyle tartıştık.

D) Çalışmanın Önemi

Usûlü'l-fıkıh ilminin konularına dair ülkemizde ve ülkemiz dışında master ve doktora düzeyinde matbu ve gayr-i matbu olmak üzere pek çok akademik çalışma yapılmıştır. Bunlardan birisi âmmın tahsisi konusudur. Ancak ülkemizde buna dair yapılan çalışmalar arasında spesifik olarak istisna konusunu bütün yönleriyle ele alan müstakil bir çalışmanın olmadığını tespit ettik. Usûlü'l-fıkıh ilmi, müstakil bir çalışma alanı olduğu günden beri ona dair yazılan gerek birincil gerek talî kaynaklarda “âmmı tahsis eden muttasıl deliller” gibi birtakım başlıklar altında dağınık bir şekilde de olsa kendine alan bulan istisna konusunun, akademik düzlemde müstakil bir konu olarak ele alınmayı hak ettiğini düşünerek, “Mütekellimin Usûlcülerine Göre İstisna” adıyla yaptığımız bu çalışmayla önemli bir boşluğu doldurmaya çalıştık. Dini hükümleri Kitap ve Sünnetten, onları da kelimeler, terkipler ve nihayet cümleler yoluyla biliriz. Eğer elimizdeki bilgiler, referansını ilahî ve evrensel bir metinden alıyorsa ve özellikle muhtevasında hukukî uygulamalar var ise söz konusu metnin her zaman ve zeminde hayat bulması için gramatik ve literal birtakım kurallara sahip olması kaçınılmaz olur. Çalışmamızın önemi tam da bu noktada ortaya çıkmaktadır. Nitekim sayesinde Kur'an ve Sünnet'i anladığımız lafızların bi-zatıhi önemi kadar, onların içinde yer aldığı bağlamı yani teknik tabirle siyak ve sibakı da o denli önemlidir. Özellikle istisna, tam da siyak-sibak başlığının bir alt kategorisi mahiyetindedir. Zira istisnanın ayrılmaz parçaları olan

müstesna minh bir anlamda sıbakı; müstesna da siyakı ifade eder. Dolayısıyla Kur'ân ve Sünnet'i anlama noktasında başvurulmuş usûlde, bağlam merkezli bir yaklaşım ortaya koymanın göz ardı edilemeyecek önemli bir yolunun da istisnadan geçtiğini düşünüyoruz. Konunun sadece bu yönü bile, çalışmamızın önemini ortaya koyduğunu düşünüyoruz.

II. ÂMM VE TAHSİS

Usûlcüler İslâm hukukunun iki asıl kaynağı olan Kur'an ve Sünnet'in lafızlarını dil kuralları yönünden etraflıca incelemiş ve metodolojik tasniflere tâbi tutmuşlardır. Bu tasniflerden biri de sözün morfolojik (vaz') yapısı dikkate alınarak yapılmıştır. Buna göre Kur'an ve Sünnet'in lafızları âm, hâs, müşterek ve müevvel olmak üzere dörde ayrılır.¹ Biz ise çalışma alanımızın sınırlarından çıkmamak için istisna konusunu sadece "العَام/âm/umum" kavramı etrafında ele alacağız. Âmm lafız, lugat olarak herhangi bir ayırım olmaksızın bütün fertleri mevzu bahis edilen yargının kapsamına dahil eder. Bir lafzın âm oluşunu o dilin kaideleri belirlediği için Kur'an ve Sünnet'in lafızlarının umumilik ifade etmesi de Arapça'nın morfolojik ve gramatik yapısı ile yakından ilgilidir. Buna göre, başında kül (her) ve cemî (bütün) kelimeleri veya cins ifade eden lâm-ı ta'rif bulunan lafızlar, cins isimleri, izâfetle mârife olan tekiler, sorular, ism-i mevsuller, şart isimleri, olumsuz cümledeki belirsiz (nekre) kelimeler ve benzerleri Arap dilinde umumilik ifade ederler.²

Umum ifade eden bir lafzın, terkinin veya cümlenin kapsama alanındaki olgulardan/fertlerden bir kısmının hariçte kalmasına, bir başka ifadeyle, Âm lafzın kullanılış itibarıyla içine aldığı fertlerden bir kısmının dışarıda tutulmasına, yani şümulünün daraltılmasına tahsis; bunu mümkün kılan karineye de muhassis adı verilir. Mütakellimin usûlcüleri umumu tahsis eden delilleri *Muttasıl* ve *Munfasıl* olmak üzere iki kısma ayırmışlardır.³ Bir parçanın mütemmimi olup, cümleden kesilip alındıkları

¹ Bardakoğlu, Ali, "Âm", DİA, II, 552. Ancak Sadruşşerîa ve onu takip eden Hanefî âlimler, icihadın bir sonucu olması sebebiyle müevveli bu tasnifin dışında tutmuşlardır. Bkz. aynı yer. Ayrıca bkz. eş-Şîrâzî, Ebu İshak Cemâlüddîn İbrâhîm b. Alî, *Şerhu'l-Lüma'*, (thk. Abdülmecîd Türkî), Dârü'l-garbü'l-İslâmî, Beyrut, 1408/1988, I, 302; er-Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer, *el-Mahsûl fi 'ilmi usûli'l-fıkıh*, (thk. Taha Cabir el-Alvânî), Müessisetü'r-risâle, Beyrut, 1412/1992, II, 309; Âmidî, Alî b. Muhammed, *el-İhkâm fi Usûli'l-Ahkâm*, (thk. Abdurrezzak el-Affî), Dârü's-samiî, Riyad, 1424/2003, II, 241.

² Bardakoğlu, Ali, "Âm", DİA, II, 552.

³ Hanefî/Fukaha usûlcüleri ise muhassis için; a) âm ile aynı kuvvette olması b) müstakil olması c) mukârin olması şartlarını koştukları için muttasıl delillere tahsis değil "kasr: sınırlama" adını verirler. Bkz. Ebü'l-Hüseyn el-Basrî, Muhammed b. Alî b. Tayyib, *el-Mu'temed*, (thk. Muhammed Hamidullah),

takdirde müstakil olarak herhangi bir anlam ifade etmeyen, bunun için mutlaka bir ön cümleye/sibaka ihtiyaç duyan delillere *muttasıl deliller* denir. Mütেকellimin usûlcülerin çoğu muttasıl delilleri istisna, şart, sıfat ve gaye olmak üzere dört maddeyle sınırlı tutmuşlardır.⁴ Munfasıl deliller ise, müstakil olarak başlı başına bir mana ifade edebilen ve kendinden önce herhangi bir söze, yani sibaka muhtaç olmayan delillere denir. Bunlar aklî, hissî/gözlem ve sem'î/şer'î deliller olmak üzere üç kısma ayrılırlar.⁵

III. MÜTEKELLİMİN METODU VE ÖZELLİKLERİ

Fıkıh usûlü alanında eserler, müelliflerinin izledikleri yola göre, esas olarak iki usûl/yöntem çerçevesinde kaleme alınmıştır. Birincisi daha ziyade kelâmcıların izlediği “kelâmcılar/mütেকellimin usûlü/yöntemi/mesleği” (tarîkatü'l-mütেকellimin), ikincisi ise daha fazla fakihlerin izlediği “fakihlerin/fukahâ yöntemi”dir (tarîkü'l-fukahâ). Mütেকellimin usûlünü uygulayan âlimlerinin çoğunun Şâfî mezhebine mensup olması sebebiyle kendisine “Şâfî mesleği/usûlü”, fukahâ mesleğini uygulayanların çoğunun da Hanefî mezhebine mensup olması sebebiyle de kendisine “Hanefî mesleği/usûlü” denilmektedir.⁶ Bu iki usûlü tatbik eden âlimlerden sonraki dönemlerde yetişen âlimler, bu iki usûlün özelliklerini birleştirmek suretiyle eserler yazmışlardır. Bu usûle “Memzûc” (birleştirilmiş) meslek/usûl adı verilmiştir.⁷

Mütেকellimîn metoduna göre fıkıh usûlü eserlerinin kaleme alınmasındaki en önemli etkenlerden biri, bunların yazıldığı dönemde İslâm ilim çevrelerinin hâkim çoğunluğunu oluşturan ehl-i hadîs ile Eş'arîler tarafından Mu'tezile'nin sapkın bir ekol sayılarak dışlanması, Sünnî ilkelerin büyük ölçüde tesbit edilmesi ve buna bağlı olarak birçoğu

Mahedu'l-İlmi'l-Fransî li'd-Dirâsâti'l-Arabî, Dimeşk, 1384/1964, I, 254; eş-Şîrâzî, *Şerhu'l-Lüma'*, I, 348; Âmidî, *el-İhkâm*, II, 350; İbnü'l-Hâcib, Ebû Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer, *Münthehe's-sûl ve'l-emel fi 'ilmeyi'l-usûl ve'l-cedel*, (thk. Nezîr Hamâdû), Daru İbn Hazm, Beyrut, 1427/2006, II, 791; el-Merdâvî, Ali b. Süleyman, *et-Tahbîr şerhu't-Tahrîr*, (thk. Abdurrahman b. Abdullah el-cibrin v.d.), Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 1421/2000, VI, 2528; Koca, Ferhat, *İslam Hukuk Metodolojisinde Tahsis*, İSAM Yayınları, İstanbul, 2011, s. 197.

⁴ Ebü'l-Hüseyn, *el-Mu'temed*, I, 257; Âmidî, *a.g.e.*, II, 350; Zerkeşî, Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır, *el-Bahru'l-Muhît fi Usûli'l-Fıkıh*, (thk. Abdulkâdir Abdullah el-Ânî), Dârü's-Safve, Kuveyt, 1413/1992, III, 273.

⁵ Ebü'l-Hüseyn, *a.g.e.*, I, 257; Âmidî, *a.g.e.*, II, 350; Zerkeşî, *a.g.e.*, III, 273; Koca, Ferhat, *a.g.e.*, s. 222.

⁶ Atar, Fahrettin, *Fıkıh Usûlü*, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2010, s. 13; İltaş, Davut, *Fıkıh Usûlü Yazımında “Kelâmcılar Yöntemi ve Fakihler Yöntemi” Ayrışmasının Mahiyet Üzerine*, Bilimname XII, 2009/2, s. 65-66; İltaş, Davut, *Fıkıh Usulünde Mütেকellimîn Yönteminin Delâlet Anlayışı*, İSAM Yayınları, İstanbul, 2011, 13-14.

⁷ Atar, Fahrettin, *a.g.e.*, s. 13.

kelâm ilkeleriyle yakından alâkalı olan fıkıh usulü ilkelerinin gözden geçirilmesine gerek duyulmasıdır.⁸

Mütekellimin mesleğini uygulayan âlimler, teşri' usûllerini aklî istidlale meylederek izah etmişler ve konuları izah ederken pek fazla misal vermemişlerdir. Bu usûl, mantık ilminde tümünden cüze gelim metodudur. Genel kaidelerden olayların hükümleri çıkarılır. Fukahâ usûlünü tatbik edenler, fikhî meseleler hakkında usûl kaidelerinin tatbikatına önem vermişler, usûl kaidelerini Fıkıhın tatbikatından çıkarmışlardır. Bu usûlle eser yazarlar, konuları izah ederken konunun anlaşılmasını sağlamak ve tatbikatını gerçekleştirmek bakımından çokça misaller vermişlerdir. Bu usûl, Mantık ilminde cüzden külle (tüme) varım esasına dayanmaktadır. Olaylardan hareketle genel kaidelere varılır.⁹ Dolayısıyla Mütekellimin yöntemi soyut, fakihler yönteminin ise furu' ile iç içedir. Fakihler yönteminde usûlcü, mezhep kaygısı taşıyarak fıkıh usûlünü benimsediği mezhebin görüşlerine uygun ve onları destekleyecek şekilde ele alırken, Mütekellimin yönteminde usûlcü prensip olarak böyle bir kaygı taşımamakta, savunduğu görüşün mezhebin görüşlerine uygun düşmesini dikkate almamaktadır.¹⁰ Buna göre Hanefiler, fıkıh usûlü eserlerini yazarken imamlardan gelen rivayetleri benimseyip, imamların fer'î meselelerdeki görüşlerini hareket noktası kabul ederler. Dolayısıyla Mütekellimin yönteminde usûl, furu'a hâkim olup onu yönlendirirken, fakihler yönteminde ise mezhebin furu'u usûlü belirlemektedir.¹¹

Bazı kaynaklarda, Hanefî mezhebi imamlarınca fıkıh usulü kitaplarının veya bazı usul meselelerine dair risâlelerin kaleme alındığına dair ifadeler yer alsa da günümüze ulaşan ilk fıkıh usûlü eseri Şâfiî'nin (ö. 204/820) *er-Risâle*'sidir.¹² İmam Şâfiî fıkıh usûlü alanında ilk müellif ve mütekellimin yönteminin kurucusu sayılmaktadır. Şâfiî, Mâlikî, Hanbelî, İmâmiyye Şîası, Zeydî ve İbâzî fakihleri de onun izinden yürümüştür. Bu yöntem Mu'tezile ve Eş'arî kelâm âlimlerinin aklî meyillerine, nazarî ve istidlâlî

⁸ Köksal, A. Cüneyd - Dönmez, İbrahim Kâfi, "Usûl-i Fıkıh", DİA, XLII, 204.

⁹ Atar, Fahrettin, *Fıkıh Usûlü*, s. 13.

¹⁰ el-Hin, Mustafa Saîd, *Dirâse târîhiyye li'l-fikh ve usûlih vel'-itticâhâtü'l-lefî zaherat fihimâ*, eş-Şeriketü'l-müttehede, Dımeşk, 1404/1983, s. 189; İltaş, Davut, *Fıkıh Usûlü Yazımında "Kelamcılar Yöntemi ve Fakihler Yöntemi" Ayrımlaşmasının Mahiyet Üzerine*, s. 74.

¹¹ İltaş, Davut, *Fıkıh Usûlü Yazımında "Kelamcılar Yöntemi ve Fakihler Yöntemi" Ayrımlaşmasının Mahiyet Üzerine*, s. 76.

¹² İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed et-Tûnisî, *el-Mukaddime*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1421/2001, I, 576; Köksal, A. Cüneyd - Dönmez, İbrahim Kâfi, "Usûl-i Fıkıh", DİA, XLII, 202.

yollarına uygunluk arzettiğinden onların pek çoğunu da cezbetmiştir.¹³ İmam Şâfiî'den sonra mütekellimin mesleği üzerine Mu'tezile imamlarından Abdulcebbar (ö. 415/1025) *el-Umd* adlı eseri kaleme almıştır. İtikatta Mu'tezile fıkıhta Şâfiî mezhebine mensup olan Ebû'l-Hüseyn el-Basrî (ö. 436/1044) *el-Mu'temed* adlı eseriyle *el-Umd*'ü şerhetmiştir. Daha sonra İmamü'l-Haremeyn el-Cüveynî (ö. 478/1085) *el-Burhan*'ı, Gazzâlî (ö. 505/1111) ise *el-Müstasfâ* adlı eseri yazmıştır. Bu dört kitap, usûl âlimleri nezdinde mütekellimin mesleğinin dört rûknü/direği olarak kabul edilir. Daha sonra bu dört kitabı, yine kelâm âlimlerinden iki büyük zat özetlemişlerdir. Fahrüddîn er-Râzî (ö. 606/1210) *el-Mahsûl*'ü, el-Âmidî (ö. 631/1233) de *el-İhkâm*'ı telif etmiştir. Her ikisi de yukarıda zikri geçen dört kitabın, bütün bahislerini kitaplarına almışlardır. er-Râzî, delilleri çoğaltmak cihetine, el-Âmidî ise mezheplerin tahkiki ve meselelerin teferruatı cihetine itina göstermiştir. er-Râzî'nin *el-Mahsûl*'ünü yine onun talebelerinden Kadî Sirâceddin el-Urmevî (ö. 682/1283) özetleyerek *et-Tahsîl*'i, Tâcüddin el-Urmevî (ö. 653/1255)'de *el-Hâsıl*'ı telif etmiştir. Mâlikî fakîhlerinden el-Karâfî (ö. 684/1285), *el-Mahsûl*'ü özetleyerek *Tenkîhu'l-fusûl* adında kısa metni yazmış sonra da onu şerh etmiştir. Kadî Beyzâvî (ö. 685/1286), *Mahsûl*'ü özetleyerek, *el-Minhâc* adlı muhtasar metni kaleme almıştır. Seyfüddin el-Âmidî'nin *el-İhkâm*'ını Mâlikî âlimlerinden İbn Hâcib (ö. 646/1249), özetleyerek *Müntehâ'l-vüsûl* adlı muhtasar kitabını telif etmiş, sonra da bunu daha da kısaltarak *Muhtesaru'l-müntehâ*'yı meydana getirmiştir. Bu eserler dışında mütekellimin usûlcüleri nice eserler yazmışlardır.¹⁴

¹³ Abdülvehhâb İbrahim Ebû Süleyman, *el-Fikrû'l-usûlî Dirâse tahlîliyye nakdiye*, Dâru'ş-şürûk, Cidde, 1403/1983, s. 446.

¹⁴ İbn Haldûn, *el-Mukaddime*, I, 576-577; Atar, Fahrettin, *Fıkıh Usûlü*, s. 17-18.

BİRİNCİ BÖLÜM
MÜTEKKELLİMİN USÛLCÜLERİNE GÖRE İSTİSNA
KAVRAMI VE İSTİSNANIN KISIMLARI

1. İSTİSNA KAVRAMI

İstisna kavramına mütekellimin usûlcüler penceresinden bakmadan evvel, istisna kelimesinin lugavi ve kavramsal çerçevesinin çizilmesinin, istisna edatlarını tanımanın, birbiriyle çoğu zaman karıştırılan istisna-tahsis-nesh üçlüsü arasındaki temel farkları ortaya koymanın, konunun doğru anlaşılması için gerekli olduğunu düşünüyoruz.

1.1. İSTİSNANIN LUĞAVİ MANASI

Sin (س) ve ta (ت) harfleri ziyadesiyle morfolojik açıdan istifâl kalıbından olan “istisna” maddesi birden çok anlama gelir. Söz gelimi: “ثبت الشيء /senneytu 'ş-şey'e” örneğinde olduğu gibi “...çevirmek, vazgeçirmek”; “ثبتي الثوب/senne's-sevbe” örneğinde olduğu gibi “dürmek, kıvrıp bükmek, katlamak”; “ثناه/sennâhu” örneğinde olduğu gibi “engellemek” manalarında kullanılır. Ayrıca tef'îl kalıbındaki “tesniye”den gelerek, “قام” “القوم الا زياداً” örneğinde olduğu gibi kelimada ikinci cümle olarak yer almasından hareketle “ikinci” anlamında da kullanılmıştır.¹⁵

1.2. İSTİLAHÎ MANASI

Mütekellimin usûlcüleri istisna için birbirinden muhtelif tanımlar yapmışlardır. Konunun sonunda bize göre en kapsamlı tanıma ulaşmak için öncelikle öne çıkan tanımlardaki farklı yönleri ele alarak ve doğru bir tanım için olmazsa olmaz ilkelerden biri olan “efradını cami, ağyarını mani” ilkesinin tam olarak yansıtıldığı bir tanıma ulaşmaya gayret göstereceğiz.

Ebû Ya'lâ el-Ferrâ (ö. 458/1066), el-Bâcî (ö. 474/1081) ve Gazzâlî istisnayı, “özel ve sınırlı sayıda edatlara sahip olup, müstesnanın müstesna minh ile kast edilmediğine delalet eden sözdür.” şeklinde tanımlamışlardır.¹⁶ Çalışmamızın sonuna kadar diğer tüm tanımlarda olduğu gibi dipnotta orijinal dilinden aktardığımız tanımın herbir kelimesini

¹⁵ el-Cevherî, İsmâîl b. Hammâd, *es-Sihâh*, (thk. Ahmed Abdulgafûr Attâr), Darü'l-İlmi lil-Melâyîn, Beyrut, 1399/1989, VI, 2294-2295; İbn Manzûr, Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânü'l-Arab*, Dâru Sâdr, Beyrut, t.y., XIV, 115; ez-Zebîdî, Ebû'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed, *Tacü'l-Arûs*, (thk. Abdusettar Ahmed Farâc), Tüراسü'l-Arabî, Kuveyt, 1385/1065, XXXVII, 282; es-Sabbân, Ebû'l-İrfân Muhammed b. Alî, *Hâşiyetü 'alâ Şerhi'l-eşmünî*, Mektebetü'l-İslâmiyye (Mehmet Nuri Nas), Midyat, t.y., II, 141; Durmuş, İsmail, “İstisna”, *DİA*, XXIII, 388.

¹⁶ el-Ferrâ, Ebû Ya'lâ Muhammed b. el-Hüseyn, *el-Udde fî usûli'l-fikh*, (thk. Ahmed b. Alî Seyrû'l-mübârekî), y.y., Riyad, 1410/1990, II, 659; el-Bâcî, Ebû'l-Velîd Süleymân b. Halef, *el-İhkâmü'l-fusûl fî ahkâmi'l-usûl*, (thk. Abdulmecîd Türkî), Dâru'l-garbü'l-islami, Beyrut, 1407/1986, I, 279; Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *el-Müstasfâ min ilmi'l-usûl*, (thk. Hamza Züheyr Hâfız), Şirketü Medinetü'l-Münevver, Medine, 1413/1993, III, 377. Tanımın Arapça metni şöyledir:

قَوْلٌ دُو صِيغَةٍ مَخْصُوصَةٍ مَخْصُوصَةٍ، دَالٌّ عَلَى أَنَّ الْمَذْكُورَ بِهِ لَمْ يَرَدْ بِالْقَوْلِ الْأَوَّلِ

teker teker ele alırsak, adı geçen ilkenin tanıma yansıdığını görürüz. Nitekim, mesela Gazzâlî tanımında قول demekle tahsisin delillerini bu tanımın dışında bırakmıştır. Çünkü tahsisin delilleri bazen fiil, bazen karine, bazen de akli bir delil olarak karşımıza çıkar.¹⁷ ذو صيغ محصورة demekle umum bir ifadeden müstemilatın bir kısmını kapsama alanın dışına çıkarırken belli edatlara sahip olmayan; ancak mana itibariyle istisna suretinde karşımıza çıkan yöntemleri tanımın dışında bırakmış ve böylece yaptığı tanıma “ağyarını mani” ilkesini yansıtmıştır. Söz gelimi رأيت المؤمنين، وما رأيت زيدًا “Müminleri gördüm (ama) Zeyd'i görmedim” cümlesi bir bakıma istisna gibi görünse de cümlede belli bir edat kullanılmadığı için dilbilimciler tarafından istisna olarak kabul görmemiştir.¹⁸

Âmidî istisnayı şöyle tanımlamaktadır: “İstisna, muttasıl olan, müstakil olmayan, müstesnanın müstesna minhu bütününden olmadığına delalet eden, şart, sıfat ve gaye olmayan, umumi bir hükmü illa/إلا ve benzeri edatlarla tahsis etmektir.”¹⁹

Tanımdaki kelimeleri/cümleleri ele alacak olursak: لفظ kelimesini kullanmakla, birer muhassis olan aklî ve hissî/gözleme dayalı delilleri; متصل بجملة demekle akli ve naklî olan munfasıl delilleri; لا يستقل بنفسه demekle قام القوم وزيد لم يقم “Kavim kalktı, Zeyd kalkmadı” gibi sözleri; دال demekle mühmel olan sigaları; بحرف إلا أو أخواتها demekle قام على أن مدلوله غير مراد مما اتصل به “Zeyd hariç kavim kalktı” gibi sözleri; جاء القوم العلماء كُلهُم “Kavmin bütün âlimleri geldi” örneğinde olduğu gibi müekked isimleri ve sıfatları; ليس بشرط demekle bir adamın yardımcısına من دخل داري demekle ليس بصفة “Evime giren Müslüman ise ona ikram et” gibi sözleri; جاءني بنو تميم الطوال “Uzun olan Beni Temimliler bana geldiler” gibi örnekleri ve أكرم بني تميم أبدا إلى أن يدخلوا الدار “Beni Temimliler

¹⁷ Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, III, 377.

¹⁸ Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, III, 377; el-İsfahânî, Mahmûd b. Abdurrahman, *Beyânü'l-Muhtasar Şerhu Muhtasarı İbni'l-Hâcib*, (thk. Muhammed Mazhar Bekâ), Darü'l-medeni, Cidde, 1406/1986, II, 254-255. örneklerinde olduğu gibi şartla yapılan tahsis ve ismi mevsul ile başlayan sıfatlarla yapılan tahsis de özel edatlarda olduğu belirtilse de şart ve ismi mevsul, istisna gibi kendileriyle beraber gelen şeyin kendilerinden önceki şeyle kast edilmediğine delalet etmezler. Bundan dolayı bunlar da tanımın dışında kalıyorlar. Bkz. el-İsfahânî, *a.g.e.*, II, 254-255.

¹⁹ Âmidî, *el-İhkâm*, II, 351. Tanımın Arapça metni şöyledir:

الاستثناء عبارة عن لفظ متصل بجملة لا يستقل بنفسه دال بحرف (إلا) أو أخواتها على أن مدلوله غير مراد مما اتصل به ليس بشرط ولا صفة ولا غاية

eve girene kadar onlara sürekli olarak ikram et” gibi örnekleri tanımın dışında bırakmıştır.²⁰

İbn Hazm (ö. 456/1064), istisnanın bir tahsis işlemi olduğunu belirtmek için istisnayı “genelden bazısını tahsis etmek veya (...) çıkarmaktır (ihrâc).” diye tanımlarken Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) istisnayı nesihten ayırt etmek için “... nâsih olmadığı halde sözün şümülünden bir kısmını çıkarmaktır” kısmını; Beyzâvî de tanıma “... sıfat olmayan لا ve benzerleriyle çıkarmaktır.” ifadesini ilave etmiştir. Şâfiî âlimi Zerkeşî (ö. 794/1392), “Yüce Allah’ın “Müşriklerle savaşın” sözü üzerine Hz. Peygamber çıkıp “Zeyd hariç” deseydi, mütekellimler aynı kişiler olmadıkları için buna istisna denilmezdi” diyerek tanıma “kaynağı itibariyle tek bir mütekellime dayanan...” ilavesi yapmıştır.²¹ Hanefîlere göre istisna bir “ihrâc/çıkarm” işlemi olmadığı için Hanefî fakihî Sadrüşşerîa (ö. 747/1346) istisnayı “sözün baş kısmının kapsadığı şeylerin bir kısmını لا ve benzerleri ile hükmün kapsamına girmesini men etmektir” diye tanımlayıp *ihrâc* kelimesi yerine bilinçli olarak “men’/منع” kelimesini kullanmıştır.²²

Bütün bu tanımlardan hareketle nihai olarak istisnayı şöyle tanımlayabiliriz: İstisnâ “özel ve sınırlı sayıda lafızlara sahip olup, kaynağı itibariyle tek bir mütekellime dayanan, muttasıl olan, âmî لا ve benzeri edatlarla tahsis eden, müstesnanın müstesna minhunun bütününden olmadığına delalet eden, şart, sıfat, gaye ve nâsih olmayan gayri müstakil bir lafızdan ibarettir.”

1.3. İSTİSNA EDATLARI

Sadece harf, isim veya fiil olarak kabul edilen edatlar olduğu gibi, bunlardan ikisinin bir araya gelmesinden müteşekkil istisna edatları da vardır. Bu sebeple kimi usûlcüler

²⁰ Âmidî, *el-İhkâm*, II, 351-352.

²¹ İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, (thk. Ahmed Muhammed Şakir), Dâru'l-âfâki'l-cedîde, Beyrut, t.y., IV, 10. Tanımın Arapça metni şöyledir:

الاستثناء هو تخصيص بعض الشيء من جملته

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî, *el-Musaffâ bi-eküffi ehli'r-rusûh*, (thk. Hâtem Sâlih ez-Zâmin), Müsessisetü'r-risale, Beyrut, 1406/1986, s. 17. Tanımın Arapça metni şöyledir:

الاستثناء إخراج بعض ما شمله اللفظ وليس بناسخ

el-Beyzâvî, Ebû Saîd Abdullah b. Ömer, *Minhâcü'l-vüsûl ilâ 'ilmi'l-usûl*, (thk. Mustafa Şeyh Mustafa), Müsessisetü'r-risale, Beyrut, t.y., s. 55. Tanımın Arapça metni şöyledir:

الاستثناء وهو الإخراج بإلا غير الصفة ونحوها

Zerkeşî, *el-Bahru'l-Muhîr*, III, 275. Tanımın Arapça metni şöyledir:

الإخراجُ بإلاً أو إحدَى أحوالِها من مُتَكَلِّمٍ وَاحِدٍ

²² et-Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn, *Şerhu't-Telvîh ala't-Tavdîh*, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut, t.y., II, 20. Tanımın Arapça metni şöyledir:

وهو المنع عن دخول بعض ما تناوله صدر الكلام في حكمه بإلا وأحوالها

“istisna edatları” yerine başka tabirler kullanmışlar. Söz gelimi istisna edatlarından harf, fiil ve isim arasında herhangi bir ayrıma başvurmada, es-Sem‘ânî (ö. 489/1096) *istisna lafızları*; İbn Akîl el-Hanbelî (ö. 513/1119) gibi usûlcüler *İstisna harfleri*; Âmidî ise *istisna sigaları* tabirlerini kullanmışlardır. İstisna harflerinde asıl olan لَّا’dır. Geriye kalanlar لَّا’ya tabi olduklarından dolayı istisna harflerinden sayılmışlar. Bu konuda asıl olan لَّا, harf olduğundan dolayı “*İstisna harfleri*” tabirini kullanmak daha uygundur.²³

1.3.1. Harf olanlar:

1. لَّا/illa:

Dilbilimciler illâ’nın harf olduğu konusunda ittifak etmişlerdir. Aynı ittifak, istisna edatları arasında illâ’nın asıl, diğerlerinin tabi’ konumunda olduğu noktasında da geçerlidir. İllâ’yı diğer edatlardan ayıran husus, onun Arap dilinde birincil olarak istisna yapmak amacıyla vaz’ edilmiş olmasıdır.²⁴ Ancak bunun yanı sıra bilinen istisnanın dışında da birkaç anlamda kullanılmıştır. Örnek olarak ğayru/غير anlamında cümlede *sıfat* konumunda olması, bunlardan biridir. Bu durumda *illâ*, kendisinden sonraki kelimeyle birlikte, *nekre* veya *şibhi nekre* çoğul bir kelimeye *sıfat* olur. Örneğin لَوْ كَانَ فِيهِمَا إِلَهًا اللَّهُ لَفَسَدَتَا “Eğer yerle gökte Allah'tan başka tanrılar olsaydı, ikisi de bozulurdu.” âyetinde, illâ’nın hem mana hem lafız itibariyle istisna edatı olması kabul edilemez. Çünkü o zaman mana “Eğer yerle gökte Allah’ın içinde olmadığı tanrılar olsaydı, ikisi de bozulurdu.” olurdu. Bundan da “Eğer yerle gökte Allah’ında içinde olduğu tanrılar olsaydı, ikisi de bozulmazdı.” manası anlaşılırdı. Fakat kast edilen mana bu değildir. Lafız bakımından da لَّا’nın istisna için olması sahih değildir. Çünkü إِلَهًا lafzı, çoğul nekre olmakla beraber müsbet olduğundan dolayı umum ifade etmediği için kendisinden istisna edilmesi sahih değildir. Fakat Müberred (ö. 286/900), cümlenin başındaki لَوْ’nin *imtina*’a delalet ettiğini, bir şeyin *imtina* olması, menfî olmayı gerektirdiğini ve bundan dolayı bu âyetteki لَّا’nın istisna için olduğunu söylemiştir.

²³ es-Sem‘ânî, Ebü’l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed, *Kavâti’u’l-edille fi’l-usûl*, (thk. Muhammed Hasan eş-Şâfiî), Dârü’l-kütübi’l-ilmîyye, Beyrut, 1418/1997, I, 445; İbn Akîl el-Hanbelî, Ebü’l-Vefâ Alî b. Akîl, *el-Vâzih fi usûli’l-fikh*, (thk. Cork Makdisî) y.y., Beyrut, 1417/1996, IV, 469; Âmidî, *el-İhkâm*, II, 352; el-Buhârî, Alâüddîn Abdülazîz b. Ahmed, *Keşfü’l-esrâr fi şerhi Usûli’l-Pezdevî*, (thk. Abdullah Mahmûd Ömer), Dârü’l-kütübi’l-ilmîyye, Beyrut, 1418/1997, II, 286.

²⁴ Abdülazîz el-Buhârî, *a.g.e.*, II, 286.

İbnü'l-Hâcib, 'ilâ'nın sıfat olabilmesi için istisnanın imkân dahilinde olmamasını şart koşmuştur.²⁵

İllâ, aynı zamanda bir atıf edatı olarak da kullanılmıştır. Nitekim aşağıdaki âyette atıf harflerinden olan “و/vâv” anlamında kullanıldığını görürüz. Arap dil gramerinde otorite olarak şöhret bulmuş Ahfeş el-Evsat (ö. 215/830 [?]), Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ (ö.207/822) ve Ebû Ubeyde Ma'mer (ö. 209/824 [?]), لَيْلًا يَكُونُ لِلنَّاسِ عَلَيْكُمْ حُجَّةٌ إِلَّا الَّذِينَ ظَلَمُوا, 26 âyetinin manasının, “İnsanların ve onlardan zulmedenlerin size karşı gösterecekleri bir hüccet olmaması için...” olduğunu ve burada 'ilâ'nın istisna değil, atıf için olduğunu belirtmişlerdir. Yine cümlede gramatik olarak herhangi bir işleve sahip olmayıp, “zâid” şeklinde kabul edildiği de olmuştur.²⁷

1.3.2. İsim Olanlar:

1. غَيْرُ/Gayru:

Kendisinden sonra gelen isim muzafun ileh olup daimi olarak mecrur olur. Kendisi de *İllâ*'dan sonra gelen ismin i'rabı gibi i'rap alır.²⁸ *İllâ* ile istisna yapılması caiz olan bütün yerlerde *gayru* ile istisna yapmak da caizdir.²⁹ Nekreye sıfat olarak cümlede yerini alan *gayru*'ya isim alametlerinden olan tenvin, elif-lam ve izafe lahık olur. Bir diğer özelliği ise ma'rife bir isme izafe edilse bile kendisi marife olmaz. *İllâ* ve *gayru* edatlarının ortak noktası, ikisinde de istisna edatları olması durumunda siyakı ve sıbakının müsbet ve menfilik açısından birbirine tezat olmasıdır. Bu benzerlikten dolayı 30 âyetinde olduğu gibi *İllâ* bazen *gayru* anlamında kullanılabilmiştir. *Gayru*'nun sıfat ve istisna için kullanımı arasında bazı farklar bulunur. Bunlardan birisi, sıfat olduğu zaman sıbakın zıttına bir hüküm ifade etmemesidir. Söz gelimi رجل غير زيد denildiğinde, cümlede *sıfat* olan Zeyd'in dışında birinin geldiği ifade edilir ve Zeyd'in gelip gelmemesine herhangi bir işaretle bulunulmaz. Ancak قوم غير زيد denildiğinde, *gayru* istisna için olup, Zeyd'in gelmediğine delalet eder. Bir diğer nokta da *sıfat* olduğunda sadece nekreye has

²⁵ İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf el-Ensârî, *Muğni'l-lebîb*, (thk. Mâzin el-Mübârek ve Muhammed Ali Hamadallah), Darü'l-fikr, Beyrut, 1419/1998, s. 82-83.

²⁶ el-Bakara, 2/150.

²⁷ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, s. 84.

²⁸ İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf el-Ensârî, *Şerhu Katri'n-nedâ*, Dârü's-Saâdet, Mısır, 1383/1963, s. 247.

²⁹ Sîbeveyh, Ebû Bîşr Amr b. Osmân, *el-Kitâp*, (thk. Abdusselâm Muhammed Harûn), Mektebetü'l-Hancı, Kahire, 1408/1988, II, 343.

³⁰ el-Enbiyâ, 21/22.

olmasıdır. Nitekim istisna edatı olduğunda nekreye has değil; hem nekre hem de marifeden sonra gelebilir.³¹ Keza *sıfat* olan *gayru*'nun *mevsufu* hazf edilebilir. Örneğin “القوم” hazf edilerek غير زيد denilebilir. Böyle bir misal de *gayru* yerine *illa* edatı kullanılamaz.³²

“Onlar orada, Rabbimiz! Bizi çıkar, (önce) yaptığımızın yerine iyi işler yapalım! diye feryad ederler.”³³ âyetinde, غير kelimesi nekre olan صالحًا ismine sıfat olmuştur. Ya da nekreye yakın olan marife bir isme sıfat olur. Örneğin الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ “Nimete erdirdiğin kimselerin yoluna; gazaba uğrayanların, ya da sapıtanların yoluna değil.”³⁴ âyetinde, cins ifade eden bir isme sıfat olmuştur. لَا يَسْتَوِي الْقَاعِدُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ غَيْرُ أُولِي الضَّرَرِ “Müminlerden -özür sahibi olanlar dışında- oturanlarla malları ve canlarıyla Allah yolunda cihat edenler bir olmaz.”³⁵ âyetinde ise istisna için kullanılmıştır.³⁶

2. سَوَاءٌ/sevâ’:

“Düz, orta ve tam”³⁷ manalarına gelen *sevâ*’ edatı da tıpkı *gayru* gibi bazen *sıfat* bazen de *istisna* için kullanılır. İstisna olarak kullanıldığında cümledeki konumu ve kullanımı, yukarıda zikri geçen *gayru* edatıyla aynıdır. Nitekim Ebü’l-Kâsım ez-Zeccâcî (ö. 337/949), hem mana olarak hem kullanım olarak *sevâ*’nın *gayru* gibi olduğunu söyler. Ancak Sîbeveyh (ö. 180/796) ve Cumhur, *sevâ*’nın bir mekân zarfı olup, zaruret olmadığı takdirde daima mansup olması gerektiğini ifade ederler.³⁸ “Düz, orta ve tam” anlamlarına gelen *sevâ*’ edatı, سَوَى, سُوى ve dilbilimciler tarafından garip olarak yorumlansa da bazen سِوَاء şeklinde de kullanılmıştır.³⁹

³¹ Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü’l-esrâr*, II, 286-287.

³² İbn Hişâm, *Muğni’l-lebîb*, s. 83.

³³ Fâtır, 35/37.

³⁴ el-Fatiha, 1/7.

³⁵ en-Nisâ, 4/95.

³⁶ İbn Hişâm, *Muğni’l-lebîb*, s. 165.

³⁷ es-Sâffât, 37/55. . فِي سَوَاءِ الْجَحِيمِ “cehennemin ortasında” âyetinde olduğu gibi “orta”; مَكَانًا سَوَى “uygun, düz bir yer” âyetinde olduğu gibi “düz” (Taha, 20/58); هَذَا بَرٌّ سَوَاءٌ “bu bir tam dirhemdir” örneğinde olduğu gibi “tam, eksiksiz, kalansız” anlamlarına gelir. Ayrıca bkz. İbn Hişâm, *Muğni’l-lebîb*, s. 148.

³⁸ Abdülazîz el-Buhârî, *a.g.e.*, II, 287; İbn Hişâm, *Muğni’l-lebîb*, s. 148-149.

³⁹ İbn Hişâm, *Şerhu Katr*, s. 247.

3. بید/beyde:

Bazen “*gayru*” manasına gelir bazen de “zira” manalarına gelir. *Gayru* manasına geldiği zaman, daima mansup olup munkatı’ istisnada yer alır. نَحْنُ الْأَجْرُونَ السَّابِقُونَ يَوْمَ “Bizler -kitâb ehline nazaran- en sonra gelenleriz; kıyamet gününde en başa geçecek olanlarız. Fakat ne varki bizden evvel onlara kitap verildi.”⁴⁰ hadisi buna referans olarak gösterilir.⁴¹

أنا أفصح من نطق بالضاد، بيد أني من قريش، واستر ضعت في بني سعد بن بكر *Ben Dad harfini talaffuz edenlerin en fasihiyim. Zira ben Kureyşliyim ve Beni Sa’d b. Bekr (kabilesinde) emzirildim.*” hadisi de *beyde*’nin “nedensellik” manası için referans gösterilmiştir.⁴²

4. بيله/belhe:

Üç vechi vardır: İsim-fiil olup “bırak!” manasındadır. Kendisinden sonra gelen kelime mansup olur. Mastar olup “terk etmek” manasındadır. Sonraki kelime mecrur olur. Bir de isim olup كيف ile aynı manadadır. Bu durumda sonrasındaki kelime merfu olur. Önceki edatta olduğu gibi *belhe*’yi de *gayru* anlamında kullanan ve bu sebeple istisna edatları arasında zikreden dilbilimciler olmuştur.⁴³ *et-Teyşîrû’t-Tahrîr* adlı eserinde, Munkatı’ istisnanın edatlarını إلا، غير، سوى ve بيد ile sınırlayan Emîr Pâdişâh (ö. 987/1579), bu görüşe sahiptir.⁴⁴

1.3.3. Fiil olanlar:

1. ليس/leyse:

Leyse mutasarrıf olmayan ve isim cümlesinin başında gelip “olmadı, değildir” manasında olan bir fiildir. Fakat İbn Serrâc (ö. 316/929) ve Abdulgaffâr el-Fârisî (ö. 377/987) gibi bazı âlimlere göre leyse mutlak olarak harftir. Bazılarına göre ise bir istisna edatı olarak kullanıldığında harf olup müstesnayı nasb eder.⁴⁵ Ayrıca ما أتاني أحدٌ ليس زيداً örneğinde olduğu gibi bazen sıfat olarak kullanıldığı da vakidir.⁴⁶

⁴⁰ Buhârî, Muhammed b. İsmâîl, *el-Câmiu’s-Sahîh*, Dârü İbni Kesir, Dimeşk, Beyrut, 1423/2002, Cum’a, 1.

⁴¹ el-Cevherî, *es-Sihâh*, II, 450; İbn Hişâm, *Muğni’l-lebîb*, s. 123.

⁴² İbn Hişâm, *Muğni’l-lebîb*, s. 124.

⁴³ İbn Hişâm, *Muğni’l-lebîb*, s. 124-125.

⁴⁴ Emîr Pâdişâh, Muhammed Emîn b. Mahmûd, *Teyşîrû’t-Tahrîr*, Dârü’l-Baz, Mekke, t.y., I, 283.

⁴⁵ İbn Hişâm, *Muğni’l-lebîb*, s. 290; el-Ezherî, Hâlid b. Abdillâh, *Şerhu’t-Tasrih ale’t-Tavzîh*, (thk. Muhammed Bâsil Uyûnu’s-Sûd), Dârü’l-kütübi’l-ilmiyye, Beyrut, 1421/2000, I, 538.

⁴⁶ Sîbeveyh, *el-Kitâp*, II, 348.

2. لا يكون/lâ yekûnü:

Fiil ve harften oluşan kelime, dilbilimciler tarafından fiil olarak kabul edilmiştir. Ayrıca ما أتاني رجل لا يكون بشراً örneğinde olduğu gibi bazen sıfat olarak cümledeki yerini alır.⁴⁷ Ancak *leyse* ve *lâ yekûnü*'nun birer istisna edatı olabilmesi için sibakın umum ifade eden bir ifade olması gerekir.⁴⁸

3. ما خلا ve ما عدا/mâ-'adâ ve mâ-halâ:

Bu edatlardan sonra gelen müstesna zorunlu olarak mansub olur. Çünkü bunların başındaki ما, mastar için olup sadece fiilin başında gelir. Mâ-i masdariyye'den sonra geldikleri için fiil olarak kabul edilmişlerdir. Bu fiillerin faileri müstetir olup sonraki isim mef'ul konumundadır.⁴⁹ Ancak bunları diğer istisna edatlarından ayıran nokta, bunların *sıfat* olamamalarıdır.⁵⁰

1.3.4. Hem harf hem fiil olarak kullanılanlar:

1. خلا/Halâ:

Bazen cerr harfi olup istisna için olur. Bazen de müteaddi fiil olup kendisinden sonra gelen ismi mansup yapar. Bütün nahivciler bunun hem harf hem de fiil olarak geldiğini kabul etmektedirler.⁵¹

2. عدا/Adâ:

Bazen harf bazen de fiil olur. Fakat Sîbeveyh bunun sadece fiil olarak geldiğini söylemektedir.⁵²

1.3.5. Harf olmasında ittifak olup fiil olmasında ihtilaf olan edatlar:

1. حاشا/Hâşâ:

Bu edatın üç vechi vardır: **Birincisi:** müteaddi, mütesarrıf, bir fiil olup istisna etmek manasındadır. Baş kısmında mâ ilaveli geldiği de vakidir. Söz gelimi أسامة أحب الناس إلي "İnsanlardan bana en sevimlisi Usame'dir. Fatıma (bile bundan) istisna

⁴⁷ Sîbeveyh, *el-Kitâp*, II, 347-348.

⁴⁸ Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, II, 286.

⁴⁹ el-Câmî, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Ebî Bekr, *el-Fevâidü'z-Ziyâiyye*, Dersâadet, Yer yok, t.y., s. 104.

⁵⁰ Sîbeveyh, *a.g.e.*, II, 348.

⁵¹ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, s. 141; el-Ezherî, *Şerhu't-Tasrih*, I, 538.

⁵² İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, s. 149; el-Ezherî, *a.g.e.*, I, 538.

değildir.”⁵³ hadisinde mâ-haşâ şeklinde gelmiştir. **İkincisi:** tenzih içindir. Örneğin حَاشَ اللَّهُ “Allah’ı tenzih ederiz”⁵⁴ âyetinde, حَاشَا tenzih içindir. Müberred, İbnü’l-Cinnî (ö. 392/1002) ve Küfelilere göre kendisinde hazf sebebiyle tasarruf olduğundan ve harfe dahil olduğu için fiildir. Bazılarına göre *hâşâ* ismü’l-fiil olup “beri oldum, temiz oldum” anlamına gelir. **Üçüncüsü:** Sîbeveyh ve Basralılar’ın çoğuna göre حَاشَا daimi olarak harftir ve *illa* menzilindedir. Fakat *illa*’dan farklı olarak müstesnayı mecurur yapar. el-Cermî (ö. 225/840), Mâzinî (ö. 249/863), Müberred, Zeccâc (ö. 311/923), Ahfeş, Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ ve Ebû Amr eş-Şeybânî’ye (ö. 213/828 [?]) göre *hâşâ* çoğunlukla cerr harfi olarak kullanılır. Az da olsa *illâ*’nın manasında olup camid bir fiil olarak kullanılır.⁵⁵

1.3.6. Harf ve İsimden Oluşan Edatlar:

1. لَاسِيْمَا/lâ-siyyemâ:

İki lafızdan oluşmaktadır. Biri “benzer” anlamına gelen سِي, diğeri مَا olan iki lafızdan müteşekkil *lâ-siyyemâ* edatının cümledeki işlevi, aynı yargıya tabi oldukları halde siyakın sibaktan bir adım önde olduğunu ifade eder. Başındaki لَ, cins için olup سِي onun isimdir. “özellikle” manasında kullanılır. Bu manada kullanıldığı zaman mahallen mensub olup, hazf olan *Ehussu/أخص* muzari fiilinin, mefulu mutlakı olur.⁵⁶Küfeliler, Ahfeş, Ebû Hâtim es-Sicistânî (ö. 255/869) ve Abdulgaffâr el-Fârisî gibilerin de içinde olduğu Basralılar’dan oluşan bir gurp dilci, *lâ-siyyemâ*’yı istisna edatlarından sayarlar.⁵⁷ İbni Hişâm (ö. 761/1360), *lâ-siyyemâ* ile yapılan istisnanın munkatî’ olduğunu ifade eder.⁵⁸

1.3.7. “İnşallah” ile Yapılan İstisna

Şer’i örfte yaygın olarak kullanıldığı için “şer’î istisna” adı verilen “inşallah” lafzının, bir istisna edatı olup olmadığı daha ilk kaynaklardan beri tartışılmış ve bu konuda farklı görüşler öne sürülmüştür. Hanefiler, Şâfiîlerin ve Ahmed b. Hanbel’in (ö. 241/855) bir

⁵³ el-Hanbel, Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, (thk. Ahmed Muhammed Şâkir), Dârü’l-hadis, Kahire, 1416/1995, V, 194. Bu hadis İbn Ömer’den nakil edilmiştir. Ahmed Muhammed Şâkir, Ahmed b. Hanbel’in el-Müsned’ine yazdığı şerh’te مَا حَاشَا فَاطِمَةَ kısmının Peygamberimiz’in (s.a.s.) sözü değil, İbn-i Ömer’in bir ilavesi olduğunu söyler.

⁵⁴ Yûsuf, 12/31.

⁵⁵ İbn Hişâm, *Muğni’l-lebîb*, s. 130-131.

⁵⁶ İbn Hişâm, *Muğni’l-lebîb*, s. 148.

⁵⁷ es-Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr, *Hem’u’l-hevâmi*, (thk. Ahmed Şemseddin), Dârü’l-kütübi’l-ilmiyye, Beyrut, 1418/1998, II, 215.

⁵⁸ İbn Hişâm, *Muğni’l-lebîb*, s. 148.

görüşüne göre talak, köle azat etmek, yemin ve alış veriş... gibi muamelat konularında “inşallah” ile istisna yapmak caizdir. Şu hadisi referans gösterirler: “*Her kim yemin eder ve yemininden sonra “inşallah” derse (o şeyi yapsa bile) yeminini bozmuş sayılmaz.*”⁵⁹ Yukarıda adı geçen görüşlere göre namaz, oruç gibi kalben niyet getirilmesi yeterli olan ibadet konularında ise “inşallah” ile yapılacak istisnanın sıhhat ve fesada herhangi bir etkisi yoktur. Dolayısıyla namaz veya oruç niyetinden sonra “...inşallah” diyen birinin namazı sahihtir.⁶⁰

Mâlikîler ve Ahmed b. Hanbel’in bir görüşüne göre “inşallah” ile yapılan istisna sadece yemin konusunda geçerli olup, köle azat etmek ve talak gibi konularda etkili değildir. Örneğin biri eşine “seni boşadım inşallah” derse bu kişilere göre yapılan şey, geçerli bir talaktır. Bunlar şu iki rivâyete dayanırlar: İbn Abbâs (ö. 68/687-88): “*Şayet adam eşine “Sen boşsun inşallah” derse eşi boş olur.*” İbn Ömer ve Ebu Saîd: “*Biz Peygamberin ashabı, azat ve talak dışında her şey de istisnayı caiz görürdük.*”⁶¹

Ancak mütekellimin usulcülerinin genel görüşüne göre “inşallah”ın hangi niyetle söylendiği önemlidir. Teberrük kastı olmaksızın mahza meşiettulaha taalluk edilen bir niyet, namaz ve oruç gibi niyetin farz olduğu konularda kişinin orucunu ve namazını batıl kılar. Zira burada doğru bir niyetten söz edilemez. Binaen aleyh “inşallah” denilerek yapılan bir talak da geçerli olmaz. Fakat sadece teberrüken “inşallah” denirse kişinin niyeti sahih, talik ettiği konu da geçerlidir.⁶² Zerkeşi, Râfî’ nin (ö. 623/1226) “inşallah” ile istisna yapılabileceğini ifade ettiğini nakleder. Cüveynî ise “inşallah” ile yapılan istisnanın hakikî değil mecâzi olduğunu söyler.⁶³ Şâfî fakihî, müfessir ve dil âlimi İmam Hatîb eş-Şîrbînî (ö. 977/1570), talak konusunda şöyle demektedir: “İstisna iki kısma ayrılır. Birincisi, talakın bizatihi kendisini değil sayısını düşürür. İllâ/لّا ve

⁵⁹ Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa, *el-Câmi’u’s-Sahîh*, Mektebetü’l-Meârif, Riyad, t.y., en-Nuzûr ve’l-Eymân, 7.

⁶⁰ eş-Şîrbînî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatîb, *Muğni’l-muhtâc ilâ ma’rifeti me’ânî elfâzi’l-Minhâc*, Dârü’l-Marife, Beyrut, 1418/1997, III, 300; el-Bûrnû, Muhammed Sıdkî b. Ahmed b. Muhammed, *el-Vecîz fî izâhi kavâ’idi’l-fikhi’l-külliyeye*, Müessisetü’r-risâle, Beyrut, 1416/1996, s. 138-139.

⁶¹ İbn Kudâme, Ebü’l-Ferec Şemsüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. el-Makdisî, *el-Muğni*, (thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî ve Abdulfettâh Muhammed el-Hulv), Daru Âlemü’l-Kütüb, Riyad, 1417/1997, X, 472-473; el-Bûrnû, *a.g.e.*, s. 139.

⁶² el-Bûrnû, *a.g.e.*, s. 139-140.

⁶³ Zerkeşi, *el-Bahru’l-Muhît*, III, 324-325.

benzerleriyle yapılan istisna böyledir. İkincisi ise sayıyı değil talakın kendisini düşürür. Bu da “inşallah” ile yapılan istisnada geçerlidir.”⁶⁴

1.4. İSTİSNA İLE TAHSİS

Usûlcüler istisnanın bir tahsis işlemi olarak kabul edilip edilmediği konusunda ihtilaf etmişlerdir. Söz konusu ihtilafta şu iki temel görüş tartışılmıştır: Birinci görüşe göre; istisna tahsis delillerinden olup kendisi ile tahsis yapılabilir. Bu görüş Mütakellimin usûlcülerin, Zahirîlerin çoğunluğunun ve İbnü'l-Hümâm (ö. 861/1457) gibi bazı Hanefîlerin görüşüdür. Çoğunluk bu meselede, istisna kavramının luğavi manasına dayanarak lûgat ulemasının “müstesna minhunun kapsadığını, istisnanın ise çıkardığını” dair görüşünü tercih etmişlerdir.⁶⁵ İkinci görüşe göre ise; istisna bir tahsis işlemi değildir. Hanefîlerin çoğu, Bâkılânî (ö. 403/1013), Kâdı Ebû Yâ'la el-Ferrâ, Cüveynî ve Gazzâlî gibi âlimler bu görüştedirler.⁶⁶

Gazzâlî'ye göre istisna, “sayesinde bir şeyin hükmün kapsamına girmesine engel olan şey”, tahsis ise “sözün bir kısmını kasretmek” olduğundan tahsis bir beyan, istisna ise bir ref' (nesh, ilga) işlemidir.⁶⁷ Hanefîlere göre ise âmm olan nassın istisna ile daraltılması tahsis değil, kasr'dır. Hanefîlere göre tahsis yapacak etken yani muhassis, müstakil ve aynı zamanda mukârin olmalıdır. Dolayısıyla gayri müstakil kabul edilen istisnayı muhassis olarak değil, bir sıfat/niteleme olarak kabul ederler.⁶⁸

1.5. İSTİSNA VE TAHSİS ARASINDAKİ FARKLAR

İstisna ve tahsisin hüküm bakımından farklılıkları konusunda Hanefî âlimlerden Muhammed b. Şücâ' (ö. 266/880) ve Ebü'l-Hasen el-Kerhî (ö. 340/950), tahsisin aksine, istisnanın lafzı mecazlaştırıp hakikatinden çıkarmadığı, bu sebeple müstesnanın

⁶⁴ eş-Şirbînî, *Muğni'l-muhtâc*, III, 300.

⁶⁵ İbn Hazm, *el-İhkâm*, IV, 10; Âmidî, *el-İhkâm*, III, 350; İbnü'l-Hümâm, Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid, *et-Tahrîr fî 'ilmi'l-usûl*, y.y., 1351/1932, s. 106; İbnü'n-Neccâr el-Fütûhi, Ebû Bekr Takıyyüddîn Muhammed b. Ahmed, *Şerhu'l-Kevkebi'l-Münîr*, (thk. Muhammed ez-Züheylî ve Nezîh Hammâd), Mektebetü Abîkân, Riyad, 1413/1993, III, 281; el-Leknevî, Ebü'l-Ayyâş Muhammed Abdülalî b. Nizâmiddîn, *Fevâtihu'r-Rahamût*, (thk. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer), Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut, 1423/2002, I, 320; Koca, Ferhat, *İslam Hukuk Metodolojisinde Tahsis*, s. 149; Koca, Ferhat, “İstisna”, DİA, XXIII, 391.

⁶⁶ el-Bâkılânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib, *et-Takrîb ve'l-İrşâd*, (thk. Abdulhamîd b. Alî Ebû Zenîd), Müessisetü'r-risâle, Beyrut, 1418/1998, III, 126; el-Ferrâ, *el-Udde*, II, 660; Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh, *el-Burhân fî usûli'l-fikh*, (thk. Abdulazîm ed-Dîb), Dârü'l-Ensâr, Kahire, 1412/1992, I, 400; Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, III, 378; Koca, Ferhat, *a.g.e.*, s. 149; Koca, Ferhat, “İstisna”, DİA, XXIII, 391.

⁶⁷ Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, III, 378; Koca, Ferhat, “İstisna”, DİA, XXIII, 391.

⁶⁸ et-Teftâzânî, *Şerhu't-Telvîh*, II, 74-75; Koca, Ferhat, *a.g.e.*, s. 151.

dışında da lafzın hükmünün devam etmesine herhangi bir engelin bulunmadığı görüşündedirler.⁶⁹ Ancak bu Hanefî bilginlerinin aksine usûlcülerin büyük bir kısmı, istisnanın lafzı mecaza dönüştüreceğini ileri sürmüşler. İstisnanın hükmüyle ilgili bu ihtilâfin kaynağı, tahsisten sonra âmın geride kalan fertleri hakkında hakikat veya mecâz olarak devam edip etmeyeceği konusundaki farklı yaklaşımlardır.⁷⁰ İstisna ve tahsis, “kendilerinden önceki yargıyı izale etmek” ortak paydasında buluşmalarına rağmen, aralarında bazı farklar vardır.⁷¹ Fahrettin Râzî, tahsis ile istisna arasındaki farkın âm ile hâss arasındaki fark gibi olduğunu, bunun dışındaki farkların birer zorlama yorum olduğunu söylemiştir.⁷² Ancak biz yine de tahsis ile istisna müstakil olarak anlaşılın diye aralarındaki söz konusu farkları zikretmekte fayda mülâhaza ediyoruz. Bu farkların bazıları şöyledir:

1. İstisna, tahsis'ten farklı olarak müstesna minh ile beraber tek bir kelam hükmündedir.⁷³
2. Tahsisin lafzı tehir edilebilir; ama istisnanın tehir edilemez.⁷⁴
3. Tahsis, karine-i haliye ile anlaşılabilir; ama istisna anlaşılmaz.⁷⁵
4. Tahsis, ancak beyanın ertelenebileceğini iddia edenlere göre caiz olur. Yani önce umum ifade eden bir söz gelir. Daha sonra başka bir nass, delil, karine veya icmâ getirilerek o lafzın âm olmadığı ifade edilir. İstisna da ise müstesna, müstesna minhuyla eşzamanlı olmalıdır.⁷⁶
5. Tahsis, yalnızca âm bir ifadenin/lafzın olduğu yerde, istisna ise hem âm hem hâss durumunda gelebilir.⁷⁷

⁶⁹ el-Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî, *el-Fusûl fi'l-usûl*, (thk. Acîl Câsim en-Neşemî), Vizâretü'l-evkâf ve'ş-şuûni'l-islâmiyye, Kuveyt, 1414/1994, I, 246.

⁷⁰ Koca, Ferhat, “İstisna”, DİA, XXIII, 391.

⁷¹ el-Kaysî, Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Îzâh li-nâsihi'l-Kur'ân ve mensûhih*, (thk. Ahmed Hasan Ferhât), Dârü'l-Menâre, Cidde, 1406/1986, s. 85.

⁷² er-Râzî, *el-Mahsûl*, III, 9.

⁷³ Cüveynî, *el-Burhân*, I, 400; er-Râzî, *el-Mahsûl*, III, 8; Karâfî, *el-İkdu'l-manzûm*, II, 88.

⁷⁴ er-Râzî, *el-Mahsûl*, III, 8; Karâfî, Şihabuddin Ahmed b. İdrîs, *el-İkdu'l-manzûm fi'l-husûs ve'l-umûm*, (thk. Ahmed Hatem Abdullah), Dârü'l-Ketbî, Mekke 1420/1999, II, 88.

⁷⁵ Örneğin “İnsanları gördüm” denildiğinde, karine-i haliye burada bütün insanları görmediğine delalet eder. Çünkü bütün insanları görmesi mümkün değildir. Karine-i haliye lafzi değildir. Lafzî olmayan delillerle istisna yapılması caiz değildir. Bkz. Cüveynî, *el-Burhân*, I, 402; er-Râzî, *el-Mahsûl*, III, 8; Karâfî, *el-İkdu'l-manzûm*, II, 88.

⁷⁶ Söz gelimi, اقتلوا المشركين dedikten bir müddet sonra اقبلوا الجزية من اهل الكتاب ولا تقتلواهم denebilir. Fakat اقتلوا المشركين dedikten bir müddet sonra istisna edatı kullanılarak الا اهل الكتاب denilemez. Bkz. et-Tûfî, Necmüddîn Süleymân b. Abdilkavî, *Şerhu Muhtasari'r-Ravza*, (thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türki), Vizâretü'ş-Şuûni'l-islâmiyye, Suud, 1419/1998, II, 584.

⁷⁷ Koca, Ferhat, *İslam Hukuk Metodolojisinde Tahsis*, s. 152.

6. Tahsis, âmm lafızdan müstakil, ona yakın veya ondan sonra gelmiş olabilir. Bundan dolayı tahsis, lafız olduğu gibi fiil, mefhum, söz, duyular, akıl ve kıyas gibi müstakil de olabilir. İstisna ise sözün bir parçası olduğu için kelama bitişik olması gerekir.⁷⁸
7. Tahsis, münferit olabilen, delili kabul eden ve o delilinin bir hükmü olabilir; ancak istisna böyle değildir.⁷⁹
8. Tahsis kendisinden önce zahiren umumluğu ifade eden lafzı beyan eder. Yani beyan ettiği lafzın bir cüzü değildir; ancak istisna önceki kelamın bir cüz'üdür.⁸⁰
9. Tahsisin edatları yoktur; istisnanın özel harfleri/edatları vardır.⁸¹

1.6. İSTİSNA VE NESİH ARASINDAKİ FARKLAR:

2. Nâsîh-mensûh, ayrı zamanlarda ve ayrı bağlamlarda gelebilir; ancak istisna, zaman ve bağlam olarak kelamla bitişik olmak zaruridir.⁸²
3. İstisna sadece nassın hükmünün kapsamına dahil olan fertlerden bir kısmını izale eder. Nesh ise hepsini izale edebilir.⁸³
4. İstisna bir “men” iken, nesh bir “ref” işlemidir.⁸⁴
5. Nesh, mensûhun hükmünü ya başka bir hükümle değiştirir ya da olduğu gibi bırakıp belli bir vakitte izale eder; istisna ise ancak bir edat vasıtası ile hükmü izale edendir.⁸⁵
6. Neshin özel edatları yoktur; ama istisnanın özel edatları vardır.⁸⁶

⁷⁸ Cüveynî, *el-Burhân*, I, 402; Koca, Ferhat, *İslam Hukuk Metodolojisinde Tahsis*, s. 152.

⁷⁹ Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, III, 294.

⁸⁰ Cüveynî, *el-Burhân*, I, 401.

⁸¹ el-Kaysî, *el-Îzâh*, s. 85.

⁸² İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed, *Ravzatü'n-nâzir ve cünnetü'l-münâzir*, (thk. Abdülkerîm b. Alî), Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 1413/1993, II, 744; et-Tûfî, *Şerhu Muhtasari'r-Ravza*, II, 585.

⁸³ İbn Kudâme Muvaffakuddîn, *a.g.e.*, II, 745; et-Tûfî, *a.g.e.*, II, 586.

⁸⁴ İbn Kudâme Muvaffakuddîn, *a.g.e.*, II, 744; et-Tûfî, *a.g.e.*, II, 587.

⁸⁵ el-Kaysî, *a.g.e.*, s. 85.

⁸⁶ el-Kaysî, *a.g.e.*, s. 86.

2. İSTİSNANIN KISIMLARI

İstisna mefhumu; Muttasıl-Munkatı', Muceb-Menfi ve Haramdan istisna olmak üzere farklı cihetlerden birkaç kısma ayrılır.

1.1. MUTTASIL İSTİSNA

“Cins” bir kavramın kapsamından bir şeyi/olguyu kapsam dışı bırakmaktan ibaret olan muttasıl istisna hem usûlcüler hem dil filologları tarafından “asıl”; diğer istisna çeşitleri “tali” olarak kabul edilmiştir.⁸⁷

Zerkeşî muttasıl istisnanın “cinsten yapılan bir istisna” olduğunu ancak bu tanıma şöyle bir itirazda bulunduğunu söyler: “Kendisine gelmeyenlerin arasında Zeyd’in olmadığını bilen birinin, ما جاني احد الا زيذاً “Zeyd dışında bana kimse gelmedi” dediğinde, burada Zeyd her ne kadar müstesna minhunun cinsinden olsa da buradaki istisna munkatı’ istisnadır.”. Zerkeşî bu itirazdan kurtulmak için en güzel tanımın şöyle olduğunu söylemektedir: “Muttasıl istisna, birinci lafzın, ikinci lafzı kapsadığı istisnadır.” veyahut “Muttasıl istisna, müstesnanın, müstesna minhunun bir cüz’ü olduğu istisnadır.”⁸⁸

Karâfi de muttasıl istisnanın “cinsten yapılan bir istisna” olduğunu, ancak bu tanıma da itirazların vuku bulduğunu söylemektedir. Ona göre لا يَدْخُونَ فِيهَا الْمَوْتِ إِلَّا الْمَوْتَةَ الْأُولَى “İlk tattıkları ölüm dışında, orada artık ölüm tatmazlar.”⁸⁹ âyetinde, الْمَوْتَةَ الْأُولَى ifadesi, kendisinden önce geçen الْمَوْتِ ifadesinin bir ferdidir. Çünkü her iki “ölüm” kelimesi de, elif lam ile marife olduklarından dolayı, ikisi aynı şeyi ifade ederler. Dolayısıyla birinci ölüm, ikinci ölümü de kapsar. Ancak çoğunluk, âyetteki istisnanın munkatı’ olduğunu söylemektedir.⁹⁰

يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ مِّنْكُمْ “Ey iman edenler! Karşılıklı rızaya dayanan ticaret olması hali müstesna, mallarınızı, bâtıl (haksız ve haram yollar) ile aranızda (alıp vererek) yemeyin.”⁹¹ âyetinde, إِلَّا’dan önce gelen ile sonra gelen malların cinsleri aynıdır. Bu her ne kadar muttasıl istisnanın tanımına uygun

⁸⁷ Karâfi, Şihabuddin Ahmed b. İdrîs, *el-İstiğnâ fî Ahkâmi'l-İstisnâ*, (thk. Muhammed Abdulkadir Atâ), Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut, 1406/1986, s. 295.

⁸⁸ Zerkeşî, *el-Bahru'l-Muhît*, III, 277.

⁸⁹ ed-Duhân, 44/56.

⁹⁰ Karâfi, *el-İstiğnâ*, s. 295.

⁹¹ en-Nisâ, 4/29.

olsa da ulemadan bunun munkatı' istisna olduğu nakil edilmiştir. Dolayısıyla muttasıl istisna yine efrâdını câmi olmamıştır.⁹²

Keza وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ أَنْ يَقْتُلَ مُؤْمِنًا إِلَّا خَطَأً “Yanlışlıkla olması dışında bir müminin bir mümini öldürmeye hakkı olamaz.”⁹³ âyetinde vuku bulan istisnayı ulema munkatı' istisna saymıştır. Fakat yanlışlıkla öldürmek de öldürme cinsinin bir efrâdıdır. Dolayısıyla bu âyette de muttasıl istisna, efrâdını câmi olmamıştır.⁹⁴

Karâfi gelebilecek bu itirazları uzun uzun tartıştıktan sonra en sahih tarifin şöyle olması gerektiğini söyler: “Muttasıl istisna, (kendisinden) önceki cinse isnad edilen hükmün zıttı ile hükmetmektir.”⁹⁵ Bu tanımda iki anahtar kelime bulunur: “cins” ve “zıtlık”. Karâfi'ye göre yapılacak tanımda bu iki anahtar kelime/kayıt bulunmaz ise orada muttasıl değil munkatı' bir istisna söz konusudur. Tanımını sağlam bir zemine oturtabilmek için biri muttasıl diğeri munkatı' olmak üzere iki örnek sunar. قام القوم إلا زيدا örneğini muttasıl istisnaya referans gösterip, örnekte Zeyd'in “el-kavm” ‘cins’inin ferdi olduğunu, kavmin kalkıp Zeyd'in kalkmamasının da “zıt/tezat” hükümler olduğunu söyler. Dolayısıyla verilen bu örnekte “cins” ve “zıt” mefhumlarından söz edebildiğimiz için bunun tipik bir muttasıl istisna olduğunu söyler. Munkatı' istisnaya ise قام القوم إلا فرساً örneğini verip, at ve ve kavim “kalkmak” ortak paydasında buluşmalar bile burada bir “cins”ten söz edilemeyeceğini belirtir. Keza قام القوم إلا زيدا مسافر örneğinde “cins”ten söz edilse de “zıtlık”tan söz edilmeyeceği için munkatı' istisna vardır.⁹⁶

Karâfi'nin istisna için “cinsten yapılan bir istisna” diye ilk başta yaptığı tanıma üç âyetle itirazda bulunulmuştu. Karâfi'nin yaptığı son tanımla bu itirazlar ortadan kalkmıştır. Çünkü birinci âyette “ilk tattıkları ölüm”, kendisinden önce geçen “ölüm” ifadesinin bir ferdi olsa da, her iki hüküm birbirinin zıttı değildir. Çünkü birinci hüküm onların cennette ölümü tatmamalarıdır. Bunun zıttı cennette ölümü tاتمalarıdır. Ancak âyetteki ikinci hüküm cennette değil dünyada ölümü tاتمalarıdır. Dolayısıyla her iki

⁹² Karâfi, *el-İstiğnâ*, s. 295.

⁹³ en-Nisâ, 4/92.

⁹⁴ Karâfi, *el-İstiğnâ*, s. 295.

⁹⁵ Karâfi, *el-İstiğnâ*, s. 296. Tanımın Arapça metni şöyledir:

الاستثناء المتصل ان الحكم على جنس ما حكمت به أولاً بنقيض ما حكمت به أولاً

⁹⁶ Karâfi, *el-İstiğnâ*, s. 296.

hüküm zıt değil, birbirinden farklı oldukları için buradaki istisna muttasıl istisna değil, munkatı' istisnadır.⁹⁷

İkinci âyetteki hükümler birbirine tezat oluşturmazlar. Çünkü “mallarınızı, batıl (haksız ve haram yollar) ile aranızda (alıp vererek) yemeyin” sözünün zıttı, “mallarınızı, batıl (haksız ve haram yollar) ile aranızda (alıp vererek) yiyin”dir. Ancak burada ikinci hüküm, “karşılıklı rızaya dayanan ticaret olması halinde yiyin” hükmüdür. Dolayısıyla her iki hüküm zıt değil, farklı şeyler oldukları için istisna munkatı' sayılmıştır.⁹⁸

Üçüncü âyette de hükümler, birbirine zıt değildir. Çünkü “bir müminin bir mümini öldürmeye hakkı olamaz.” demenin zıttı, “bir müminin bir mümini öldürmeye hakkı vardır.” demektir. Allah'u (c.c.) “size bu vardır, buna hakkınız vardır” dediğinde bu bir izni ve mubahlığı gerektirir. Hata ile öldürmek ise mubah değil ancak kendisine af vardır. Kendisine af olan şeyler için haramdır veyahut helaldir denilmez. Burada birinci hüküm “bir müminin bir mümini öldürmeye hakkı olamaz.”, ikinci hüküm ise “Yanlışlıkla olması dışında (çünkü buna af vardır.)” hükmüdür ve bu iki hüküm zıt değil farklı olduklarından buradaki istisna muttasıl değil, munkatı'dır.⁹⁹

İstisnanın cinsten yapılması gerektiği konusunda ihtilaf yoktur. Cins dışından yapılıp yapılamayacağı konusunu ise munkatı' istisna başlığında tartışacağız. Cinsten istisna yapılmasından maksat, istisna yapılmaması halinde sözün kapsamı içinde düşünülecek bir şeyi, istisna yoluyla kapsam dışı bırakmaktır.¹⁰⁰Bazı Hanefiler ise bu konuda şöyle demişlerdir: “Asıl olan müstesnanın müstesna minhunun cinsinden olmasıdır. Aynı cinsten olmanın anlamı, istisnanın yapıldığı fiilde, müstesna minhunun müstesnadan düşük olmamasıdır. Ondan üstün olup olmaması fark etmez. Keza İmam Muhammed (ö. 189/805), bu konuda şöyle demektedir: “Şayet biri ان كان في الدار الا رجل فعبيدي حر” “Evde sadece erkek olursa kölem hürdür” derse ve evde koyun olursa hatalı söz söylemiş olmadığı için kölesi azat edilmiş olmaz. Çünkü insanın evde olması asalet ve ihtiyari, koyunun evde olması ise kasr ve tabiiyet yoluyla olduğu için, koyunun evin içinde olma derecesi bakımından insandan düşüktür. Şayet biri ان كان في الدار الا شاة فعبيدي حر” “Evde sadece koyun olursa kölem hürdür” der ve evde insan olursa, sözü söyleyen

⁹⁷ Karâfî, *el-İstiğnâ*, s. 297.

⁹⁸ Karâfî, *el-İstiğnâ*, s. 297.

⁹⁹ Karâfî, *el-İstiğnâ*, s. 297.

¹⁰⁰ Zerkeşî, *el-Bahru'l-Muhît*, III, 283.

kişi hatalı söz söylediği için kölesi azat edilmiş olur. Çünkü “evde olmak” koyunun değil insanın bir hususiyetidir.¹⁰¹

1.1.1. Muttasıl İstisnanın Türleri

1. Umum Lafızlardan İstisna:

Umum lafızlar, usûl kitaplarında değişik şekilde kısımlandırılmışlar. Umumun ölçütü muttasıl istisnadır. Münhasır olmayıp istisna-i muttasıl olması mümkün olan bütün lafızlar umum ifade ederler. Dolayısıyla muttasıl istisna, müstesna minhunun âmm bir lafız olduğunu gösteren başlıca karinelere biri olup, bu yolla umum lafızlar tahsis edilebilir.¹⁰²

2. Hâss Lafızlardan İstisna:

Hass lafızlardan istisna caizdir. Âmm lafızdan istisna ile hâss lafızdan istisna arasındaki fark, ilkinde lafzın kapsamına giren bazı fertlerin, ikincisinde ise tümünden bir parçanın, hükmün kapsamı dışında bırakılmasıdır. Örneğin جاء القوم الا زيدا “Zeyd hariç topluluk geldi” sözünde Zeyd, topluluktan bir fert iken, اكلت التفاح الا نصفه “Yarısı hariç elmayı yedim” sözünde, “yarı” elmadan bir parçadır. Birinci örnekte âmm lafızdan istisna edilmiş, ikinci örnekte ise hass olan lafızdan istisna edilmiştir.¹⁰³

3. Sayılardan İstisna:

Sayıardan yapılan istisna da muttasıldır. Çünkü sayılar, bütün fertleri kapsamaları açısından âmm lafızlara; belirli bir miktara delalet etmeleri açısından ise hâss lafızlara benzerler.¹⁰⁴

Sayıdan istisna yapılıp yapılamayacağı konusunda usûl âlimleri, nahiv âlimlerini takip ederek bu konuda başlıca şu üç farklı görüşü beyan etmişlerdir:

1. Sayıdan istisna yapılamaz. Çünkü sayı isimleri nass kategorisindedirler. Yani delaleti açık olup ayrıca beyana gerek yoktur. Nass ise kendisinden başka bir şey anlaşılmadığı için tahsis edilemez. Keza sayıdan istisna yapıldığında bu onu nasslıktan

¹⁰¹ eş-Şeybânî, Muhammed b. el-Hasen, *el-Câmiu'l-kebir*, Matbaatü'l-İstikâme, Yer yok, 1356/1937, s. 43; Zerkeşî, *el-Bahru'l-Muhît*, III, 283-284.

¹⁰² el-Mahallî, Celâlüddîn Muhammed b. Ahmed, *el-Bedru't-Tali' fi Halli Cem'i'l-Cevami'*, Müessesetü'r-risâle, Beyrut, 1426/2005, I, 348; Güman, Osman, *Nahiv-fıkıh usulü ilişkisi (el-İsnevî örneği)*, Doktora tezi, MÜSBE, İstanbul, 2006, s. 110.

¹⁰³ Güman, Osman, *a.g.e.*, s. 110.

¹⁰⁴ Güman, Osman, *a.g.e.*, s. 111.

çıkarır. Örneğin أنت طالق ثلاثا إلا واحدة “Sen bir hariç üç talakla boşsun” denildiğinde, bu görüşte olanlara göre, sayılardan istisna yapılamayacağı için ikiye düşmesi gereken sayı ikiye düşmez.¹⁰⁵

İmam Ahmed b. Hanbelin öğrencilerinden Ebû Bekr el-Merrûzî de (ö. 275/888) bu görüştedir. Ona göre istisna, talakın sayısında tesir etmez. Örneğin أنت طالق ثلاثا إلا واحدة denilirse, üç talakın meydana geleceğini söylemektedir. Ona göre istisna sayılardan değil sayılanlardan (Ma’dûdât) meydana gelir. Örneğin biri نسائي طوالق الأ فلانة “Falan hariç eşlerim boşlar.” derse, falan kadın boş olmaz. Çünkü talak her ne kadar vuku bulduktan sonra hükmü kalkmıyorsa da sayılardan istisna sahih olsaydı istisna onun hükmünü kaldırır. Ancak جاء القوم الا عشرة “On kişi hariç kavim geldi” denildiğinde, burada “kavim” kelimesi nassı ifade etmediğinden dolayı kendisinden istisna yapmak caizdir.¹⁰⁶

Bunun tek istisnası, الف, سبعين, مائة, “bin, yüz ve yetmiş” gibi sayı olarak kullanımı yanında, mübalağa için de kullanılan sayılardır. Mecâz düşüncesini ortadan kaldırmak için bunlardan istisna yapılabilir. İbn Usfûr el-İşbîlî’nin Basralılardan rivayet ettiği görüş budur. فلبث فيهم الف سنة الا خمسين عاماً “Onların içinde, elli sene hariç tam bin sene kaldı” âyetindeki istisna böyledir. Çünkü bin sayısı bazen çokluğu ifade etmek için kullanılır. Örneğin “bin sene otur” denildiğinde, uzun zaman kast edilir. Dolayısıyla bunun çokluğu ifade etmediğini ifade etmek için kendisinden istisna edilebilir. Yani buradaki istisna mecazı ve mübalağayı ortadan kaldırır. Ebû Hayyân el-Endelüsî (ö. 745/1344), bu görüşün sahih olduğunu söylemiştir.¹⁰⁷

2. Hiçbir şart aranmaksızın sayılardan istisna yapılabilir. Fıkıhçılar ikrar ve onun dışındaki konularda bunu caiz görmüşlerdir. عليّ لفلان عشرة دراهم الا تسعة “Falanın bende dokuz hariç on dirhem alacağı var” denildiğinde, Hanefîlerin Zâhirü’r-rivâyesine göre bir dirhem borç sabit olmuş olur. Fakat Ebû Yûsuf’a (ö. 182/798) göre böyle bir istisna caiz değildir ve böyle bir şey denildiğinde on dirhem borç sabit olmuş olur.¹⁰⁸

¹⁰⁵ el-İsnevî, Cemâlüddîn Abdürrahîm b. el-Hasen, *el-Kevkebü’-d-dürri*, (thk. Muhammed Hasan İvâd), Dâru Ammâr, Ammân, 1405/1985, s. 369; Zerkeşî, *el-Bahru’l-Muhît*, III, 293; el-Merdâvî, *et-Tahbîr*, VI, 2585.

¹⁰⁶ İbn Kudâme Ebû’l-Ferec, *el-Muğni*, X, 404.

¹⁰⁷ el-İsnevî, *el-Kevkeb*, s. 369; Zerkeşî, *a.g.e.*, III, 293; el-Merdâvî, *a.g.e.*, VI, 2585.

¹⁰⁸ el-İsnevî, *el-Kevkeb*, s. 369; Zerkeşî, *a.g.e.*, III, 292; el-Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes’ûd, *Bedâ’i’u’s-sanâ’i’ fî tertibi’s-şerâ’i*, Dârü’l-kütübi’l-ilmîyye, Beyrut, 1406/1986, VII, 209-210.

3. Sayı عشرة, عشرون ... gibi on ve onun katlarından biriye, yani ukûd sayılarından olursa istisna yapılamaz. Bir ve dokuz gibi, ukûd sayılarından değilse istisna yapılabilir.¹⁰⁹

1.2. MUNKATI' İSTİSNA

İkinci olarak munkatı istisnayı ele alacağız. Munkatı' istisna, sözün kapsamına girmemekle birlikte, zikredilen hükmün tamamlayıcısı mahiyetinde ek bir bilgiden ibarettir. Munkatı' istisnaya, munfasıl istisna da denilmektedir.¹¹⁰

Zerkeşî munkatı' istisnanın, muttasıl istisnanın aksine cinsin gayrisından yapılan bir istisna olduğunu söylemiş ancak muttasıl istisnanın tanımına yapılan itiraz, munkatı' istisnanın tanımına da yapıldığını söylemiştir. İtiraz şöyle varid olmaktadır:

Kendisine gelmeyenlerin arasında Zeyd'in olmadığını bilen biri, ما جئني احد الا زيدا "Zeyd dışında bana kimse gelmedi." dediğinde, burada Zeyd her ne kadar müstesna minhunun cinsinden olsa da buradaki istisna munkatı' istisna olur. Bu itirazdan kurtulmak için en güzel tanımın şöyle olduğunu söylemiştir: "Munkatı' istisna, birinci lafzın ikinci lafzı kapsamadığı istisnadır." veyahut "Munkatı' istisna, müstesnanın, müstesna minhunun bir cüz'ü olmadığı istisnadır."¹¹¹

Karâfî ise munkatı' istisnayı şöyle tanımlamıştır: Munkatı' istisna, إلا'dan sonra gelenin إلا'dan öncekinin cinsinden olmadığı istisnadır. Örneğin قام القوم إلا حمراً "Eşek hariç kavim kalktı." misalinde, إلا'dan sonra gelen eşek, إلا'dan önce gelen kavmin cinsinden değildir.¹¹²

Ancak muttasılın tanımında olduğu gibi bu tanıma da itirazlar vuku bulmuştur.

Örnek olarak لا يذوقون فيها الموت إلا الموتة الأولى¹¹³ âyetinde, الموتة الأولى ifadesi kendisinden önce geçen الموت ifadesinin bir ferdidir. Dolayısıyla إلا'dan sonra gelen ölüm, إلا'dan önceki ölümün cinsinden olduğu için muttasıl istisna olması gerekirken, usulcüler

¹⁰⁹ el-İsnevî, *el-Kevkeb*, s. 369; Zerkeşî, *el-Bahru'l-Muhîr*, III, 293.

¹¹⁰ Zerkeşî, *a.g.e.*, III, 277; Güman, Osman, *Nahiv-fıkıh usulü ilişkisi*, s. 112.

¹¹¹ Zerkeşî, *a.g.e.*, III, 277.

¹¹² Karâfî, *el-İstiğnâ*, s. 295.

¹¹³ ed-Duhân, 44/56.

bunun munkatı' istisna olduğunu söylemişlerdir. Sonuç olarak munkatı' istisnanın bu tanımı, ağyârını mâni değildir.¹¹⁴

115 âyetinde, 'إِلَّا' dan önce gelen ile sonra gelen malların cinsleri aynı olup muttasıl istisnanın tanımına uygun olsa da, ulema bunun munkatı' istisna olduğunu söylemiştir. Dolayısıyla munkatı' istisna, yine ağyârını mâni olmamıştır.¹¹⁶

Keza 117 âyetinde olan istisnayı, ulema munkatı' istisna saymıştır. Fakat yanlışlıkla öldürmek de öldürme cinsinin bir efrâdıdır. Dolayısıyla bu âyette de munkatı' istisna, ağyârını mâni olmamıştır.¹¹⁸

Karâfi bu itirazlardan sonra en sahih tarifi şöyle söylemiştir: "Munkatı' istisna, (kendisinden) önce gelen ve cinsinden olmayan şeyin üzerine yapılan hükmün zıttı ile hükmetmektir." veyahut "(kendisinden) önceki cinsin üzerine yapılan hükmün zıttı olmayan bir hükümle hükmetmektir."¹¹⁹

Burada munkatı' istisna için iki tanım yapılmıştır. 'إلا فرساً' örneğinde at, kavmin cinsinden değil ve kavime kalkmakla hüküm edilmiş, ata ise kalkmamakla hüküm edilmiştir. Burada cinsler ve hükümler ayrı olduğu için istisna munkatı' istisnadır ve birinci tanıma da uygundur.¹²⁰

'قام القوم الا فرساً' örneğinde de istisna munkatı' istisnadır. Çünkü burada her ne kadar Zeyd kavmin cinsinden olsa da zıt hükümlerle hüküm edilmemiştir. Çünkü buradaki birinci hüküm kavmin kalkması iken ikinci hüküm Zeyd'in yolcu olmasıdır. Dolayısıyla ikinci tanıma uygun olarak hükümler birbirinin zıttı değil, tamamen farklı hükümlerdir.¹²¹

Karâfi yaptığı tanımla, âyetlerle yapılan itirazları ortadan kaldırmıştır. Çünkü muttasıl istisna konusunda da zikrettiğimiz gibi bu üç ayette hükümler birbirinin zıttı değil

¹¹⁴ Karâfi, *el-İstiğnâ*, s. 295.

¹¹⁵ en-Nisâ, 4/29.

¹¹⁶ Karâfi, *el-İstiğnâ*, s. 295.

¹¹⁷ en-Nisâ, 4/92.

¹¹⁸ Karâfi, *el-İstiğnâ*, s. 296.

¹¹⁹ Karâfi, *el-İstiğnâ*, s. 296. Tanımın Arapça metni şöyledir:
المنقطع أن تحكم على غير جنس ما حكمت عليه أولاً أو بغير نقيض ما حكمت به أولاً

¹²⁰ Karâfi, *el-İstiğnâ*, s. 296.

¹²¹ Karâfi, *el-İstiğnâ*, s. 296-297.

tamamen farklı hükümlerdir.¹²² Özetle bu yapılan tanımla ağyârını mâni değil dediğimiz munkatî' istisna, aslında efrâdını câmi olmuştur.

1.2.1. Cinsin Dışından İstisna Yapmak

Cinsten istisna yapılması konusunda ihtilaf yoktur. Cinsin dışından istisna yapılıp yapılmayacağı konusunda ise ihtilaf vardır. Bazıları cinsin dışında bir şeyden yapılan istisnanın lugatta vuku bulmasını inkâr edip, cinsin dışından yapılan istisnaları da tevil ederek, cinsten yapılan istisnalara dönüştürmüşlerdir. Bazıları da söz konusu böyle bir istisnanın Kur'an'da vuku bulmasını inkâr etmişler. Doğru olan ise Kur'an'da vuku bulmasıdır. Zira Müfessir ve Kâdı olan İbn-i Atiyye el-Endelüsî (ö. 541/1147), Kur'an'da vuku bulmasını ancak âcemlerin (Arap olmayanlar) inkâr ettiğini söylemektedir.¹²³ Sıradan konuşmalarda ise sahih olup olmaması konusunda farklı görüşler vardır.

1. Mutlak olarak caiz değildir. Bu görüşte olanların arasında Ahmed b. Hanbel, Ebü'l-Hüseyin b. Kattân (ö. 359/969), Kâdı Ebü'l-Kâsım b. Kec (ö. 405/1014), İlkiyâ et-Taberî (ö. 504/1110) ve İbnü'l-Berhân (ö. 518/1124) gibi mütekellimin âlimleri ile İmam Züfer (ö. 158/775), İmam Muhammed vardır. Ahmed b. Hanbel'den nakledilen bir görüşe göre tek bir cins gibi oldukları için paraların birbirinden istisnası (örneğin dirhem dinardan istisnası) geçerlidir.¹²⁴

Hanbelî fakihi İbnü'l-Haşşâb (ö. 567/1172), "Bazılarının cinsin dışından istisna etmeyi men ettiklerini ve cinsin dışından olanı da tevil edip cinsten yapılmış istisnaya dönüştürdüklerini" söylemektedir. İbnü'l-Haşşâb devamla şöyle demektedir: "Nahivciler cinsin dışından yapılan istisnayı لكن ile takdir etmektedirler. Fakat bu Fukahanın ihtilafa düştüğüne benzemez. Belki fukahanın caiz gördüğünü kesinlikle men etmek gerekir. Çünkü onlar له عَشْرَةٌ إِلَّا تَوْبًا "Onun bir elbise hariç, on dirhemi var" örneğini misal getirmektedirler. Ancak bu hem lafız hem mana cihetiyle fasittir. Lafız cihetiyle fasit olmasının sebebi, lugatın bu çeşidi müsbet istisnalarda değil, menfî istisnalarda kullanılmasıdır. Mana bakımından da bu mümkün değildir. Çünkü istisna, aslında tekîde mükabil getirilmiştir. Örneğin جاء الْقَوْمُ كُلُّهُمْ إِلَّا زَيْدًا "Zeyd hariç kavmin hepsi geldi" denildiğinde, istisna ile hepsinin gelmesinde bir sorun meydana getirilmiş

¹²² Karâfî, *el-İstiğnâ*, s. 296-297.

¹²³ Zerkeşî, *el-Bahru'l-Muhît*, III, 278; Şevkânî, *İrşâd*, II, 642.

¹²⁴ Zerkeşî, *a.g.e.*, III, 278-279; Güman, Osman, *Nahiv-fıkah usulü ilişkisi*, s. 109.

olunur. Çünkü gelmeyen birinin onlardan ayrılmaması gerekecektir. Dolayısıyla bu da mana bakımından sorun teşkil eder.”¹²⁵

Zerkeşî, İbnü'l-Haşşâb'ın “Lafız cihetiyle fasit olmasının sebebi, lugatın bu çeşidi müsbet istisnalarda değil menfi istisnalarda kullanılmasıdır.” görüşünü kabul etmemektedir. Bilakis nahivcilerin çoğunluğunun bunu caiz gördüğünü söylemektedir.¹²⁶

2. İkrar konusunda kesin olarak cinsin dışından istisna etmek sahihtir. İkrar dışında ise ihtilaf vardır. Şâfiî fakihî el-Mâverdi'nin (ö. 450/1058) görüşü bu yöndedir.¹²⁷

3. Cinsin dışından istisna etmek sahihtir. Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) ashâbı, İmam Mâlik (ö. 179/795), Bâkılânî, Gazzâlî ve mütekellim ile nahivcilerden bir cemaat bu görüştedirler. İmam Şâfiî mana açısından bunu caiz görmektedir. Şâfiî fakihî Üstâz Ebû İshâk el-İsferâyînî (ö. 418/1027), Şâfiî ile aynı görüşte olup bu görüşü şöyle açıklamaktadır: “Sahihlikte ve fesatlıkta sayıya değil, değere itibar edilir. Örneğin لَهُ عَلَيَّ عَشْرَةٌ دَرَاهِمٍ إِلَّا أَلْفًا “Onun bende bin hariç on dirhem alacağı var” denildiğinde, ona göre burada müstesnanın değerine bakıldığı için bu caizdir. Eğer örnekte geçen binin değeri on ve ondan fazla olursa istisna batıl olur. Çünkü çoğu azdan istisna etmiş olur. Şayet on'dan az olursa istisna sahih olup geriye kalan adamın boynuna borç olarak kalır.” Bundan dolayı İlkiyâ et-Taberî bunda ihtilaf olduğunu inkâr edip şöyle demektedir: “İhtilaf ancak bunun hakikî mi yoksa mecâzi mi olduğundadır.” İbn Kuşeyrî (ö. 517/1123) de رَأَيْتَ النَّاسَ إِلَّا زَيْدًا “Zeyd hariç insanları gördüm” örneğinde olduğu gibi şayet istisna, müstesna minhunun cins olduğuna işaret eden bir şeyi içerirse o hakikî istisnadır.” demiştir. Kuşeyrî devamla şöyle demektedir: İhtilafsız olarak bazen istisnanın sigaları, cinsler farklı oldukları halde varid olabiliyorlar. Örneğin فَسَجَدَ الْمَلَائِكَةُ كُلُّهُمْ أَجْمَعُونَ إِلَّا إِبْلِيسَ “İblis'in dışında bütün melekler hemen secde ettiler.” âyetinde, sahih görüşe göre şeytan meleklerden olmadığı halde istisna sigasıyla gelmiştir. فَإِنَّهُمْ عَدُوٌّ لِّي إِلَّا رَبَّ الْعَالَمِينَ “İyi bilin ki onlar benim düşmanımdır; ancak âlemlerin Rabbi (benim dostumdur)” ve وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ أَنْ يَقتُلَ مُؤْمِنًا إِلَّا خَطَأًا “Yanlışlıkla olması dışında bir müminin bir mümini öldürmeye hakkı olamaz.” âyetlerinde de durum aynıdır. Çünkü hata

¹²⁵ Zerkeşî, *el-Bahru'l-Muhît*, III, 281.

¹²⁶ Zerkeşî, *a.g.e.*, III, 281.

¹²⁷ Zerkeşî, *a.g.e.*, III, 279.

mükellefiyet cinsinin altına girmediği halde istisna sigasıyla gelmiştir. Kuşeyrî bunda bir ihtilaf olmadığını söylemektedir. Ona göre ihtilaf buna hakikî istisna ismi konulup konulmayacağındadır. Zahir olan görüşe göre de konulmaz.¹²⁸

İbn Hâc el-İşbîlî (ö. 541/1146 [?]) bazılarının munkatı' istisnayı istisnadaki amaçtan dolayı kabul etmediğini, çoğunluğun ise Arap keliminde mevcut olduğundan dolayı caiz gördüğünü, caiz görenler onun Arap keliminde bulunmasını def edemediklerini ve men edenlerin ise munkatı' istisnanın vaz'ına uygun ciheti tashih edemediklerini söylemiştir. Dolayısıyla iki kesim de tam tatmin olmadıkları için görüşlerinden vazgeçmemişler.¹²⁹

İbn Hâc, bu şüpheyi Mâlikî Şeyhlerinden Kâdı Ebü'l-Velid b. Rüşd'ün (ö. 520/1126) giderdiğini söylemektedir. Kâdı Ebü'l-Velid b. Rüşd şöyle demiştir: “Küllî, cüzinin yerine kullanıldığı gibi karinelere ve örfe itimat ederek cüzide küllî'nin yerine kullanılması Arap adetlerinde vardır. Örneğin ما في الدار رجلٌ “Evde hiçbir erkek yok” denildiğinde, orada bir karine olup, evde erkek dışında başka bir şeyin olduğunu fehm ettirebilir ve bu karineden dolayı da إِلا امرأةً “kadın hariç” lafzı eklenip istisna yapılabilir. Buna göre bütün istisnalar muttasıl olur. Ancak ittisal o zaman ya lafız ve manadan ya da sadece manadan olur. Munkatı' istisna araştırılırsa bu söylenenler görülecektir.” Özetle bir karine ve örf olduğu zaman cinsin dışından istisna etmek mümkün olur. Şayet karine ve örf yoksa istisna yapmak mümkün olmaz.¹³⁰

er-Râzî, cinsin dışında istisna etmenin ancak mecâzi olarak caiz olduğunu söylemektedir. Çünkü cinsin dışında bir şeyden istisna etmek sahih olursa, ya lafzından ya da manasından istisna edilir. Burada lafzından istisna etmek doğru olmaz. Çünkü bir şeye delalet eden lafız, delalet ettiği cinse muhalif olan bir şeye de delalet etmez. Delalet etmediği şeyi de ondan istisna etmeye gerek yoktur. Manasından istisna etmek de mümkün değildir. Çünkü müstesna ile müstesna minh arasındaki müştereklikten doğan manadan dolayı istisnayı sahih görmek mümkün olursa, ne kadar iki şey varsa illa aralarında bir ortaklık olduğundan, bütün şeylerin zorunlu olarak, bütün şeylerden

¹²⁸ el-Ferrâ, *el-Udde*, II, 673; Gazzâlî, Ebü Hâmid Muhammed b. Muhammed, *el-Menhûl min ta'likâti'l-usûl*, (thk. Muhammed Hasan Heyto), Dâru'l-Fikr, Dimeşk, 1400/1980, s. 159; Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, III, 381; İbn Kudâme Muvaffakuddîn, *Ravzatü'n-nâzir*, II, 748-749; Âmidî, *el-İhkâm*, II, 357; Zerkeşî, *el-Bahru'l-Muhît*, III, 279.

¹²⁹ Zerkeşî, *a.g.e.*, III, 280.

¹³⁰ Zerkeşî, *a.g.e.*, III, 280.

istisnası sahih olması gerekecek. Bilindiği üzere Araplar bütün şeylerin, bütün şeylerden istisna edilmesini caiz görmüyorlar. Dolayısıyla manasından istisna etmek de mümkün değildir.”¹³¹ Ebû Hanîfe de ölçelenlerin ve tartılanların cinsleri farklı olsa da birbirinden istisna edilmelerini caiz görmektedir.¹³²

Cinsin dışından istisna yapmayı caiz görmeyenler cinsin dışından istisna yapmanın caiz olmadığına dair şu delilleri zikrederler:

1. İstisna, istif'al kalıbındadır. S-n-y kelimesinden alınmıştır. Ya تَنَيْتُ الشَّيْءَ örneğinde olduğu gibi “katladım, dürdüm ve büktüm”, ya da تَنَيْتُ فُلَانًا عَنْ رَأْيِهِ örneğinde olduğu gibi “döndürdüm, vazgeçirdim” veyahut تَنَيْتُ عِنَانَ فَرَسِهِ örneğinde olduğu gibi “doladım, döndürdüm” anlamındadır. Sonuç olarak istisnanın hakikatı, lafzın kapsadığından bazısını döndürüp, vazgeçirip çıkarmaktır. Fakat رَأَيْتُ النَّاسَ إِلَّا الْحُمَرَ “Eşekler hariç insanları gördüm” dediğinizde, istisna edilen eşekleri müstesna minhunun kapsamına girmedikleri için çıkarılması da mümkün değildir. Bilakis birinci cümlede herhangi bir değişiklik olmadığından ve ikincinin birinciyle herhangi bir bağlantısı da meydana gelmediğinden lafız bakımından istisna meydana gelmemektedir. Müstesna ile müstesna minh arasındaki müştereklikten doğan manadan dolayı istisnayı sahih görmek de mümkün değildir. Şayet bunu göz ardı edip istisna yapılırsa, genel manada ne kadar iki şey varsa illa aralarında bir ortaklık olduğundan bütün şeylerin zorunlu olarak birbirinden istisnasının sahih olması gerekecektir. Örneğin جَاءَ الْعُلَمَاءُ إِلَّا الْكَلْبَ “Köpekler hariç âlimler geldi” veya قَدِمَ الْحُجَّاجُ إِلَّا الْحَمِيرَ “Eşekler hariç hacılar geldi” denildiğinde, müstesna ile müstesna minh arasında, âlimlerin köpeklerin sahipleri olması, hacıların da eşeklerin sahibi olması bakımından manen bir ortaklık olsa da hem lugat bakımından hem akıl bakımından böyle bir şeyin söylenilmesi edebe muğayir olur.¹³³

Caiz görmeyenlere göre biri, istisnanın s-n-y kelimesinden değil de تَنْتِيَةٌ lafzından alınıp “ikinci olmak” manasında olduğu ve müstesna minhunun birinci, istisnanın ise ikinci cümle olduğunu söyleyebilir. Caiz görmeyenler buna cevaben şöyle diyebilirler: Şayet istisna kelimesinin tesniye kelimesinden alındığı kabul edilirse, tesniye manasının

¹³¹ er-Râzî, *el-Mahsûl*, III, 30.

¹³² Gazzâlî, *el-Menhûl*, s. 159.

¹³³ el-Ferrâ, *el-Udde*, II, 673-674; Âmidî, *el-İhkâm*, II, 357; el-Merdâvî, *et-Tahbîr*, VI, 2552.

bulunduğu bütün şeylerin istisna olması gerekecek. Fakat kendisinde tensiye manası bulunan bütün şeylerin istisna edilmesi doğru değildir.¹³⁴

Bu cevaba karşılık olarak da şu şekilde yanıt verilebilir: Şayet istisna, s-n-y kelimesinden alınmış olup katladım, döndürdüm ve vazgeçirdim manalarına gelirse, o zaman bu manaların bulunduğu bütün şeylerin istisna olması gerekecektir. Örneğin عطف عطف عنان الفرس “Elbisenin bazısını bazısının üstüne katladı” veya “Atın yavaşlaması için- Atın yularını doladı(büktü)” denildiğinde, bu örneklerde istisna olmadığı halde bunların istisna olması gerekecektir.¹³⁵

Yukarda zikredilen edebe muğayirlik meselesine gelince, böyle olması onun lugatta sahih olmadığını gerektirmez. Çünkü biri duasında يَا رَبَّ الْكِلَابِ وَالْحَمِيرِ وَخَالِقِهِمْ ارْزُقْنِي وَأَعْطِنِي “Ey köpeklerin ve eşeklerin rabbi ve onları yaratan, beni rızıklandır ve bana ver” dediğinde, bu her ne kadar edebe muğayir olsa da lügat ve mana bakımından sahihtir.¹³⁶

Lafız bakımından bunun caiz olmadığını kabul edelim. Fakat yukarda zikrettiğimiz gibi caiz görmeyenler, müstesna ile müstesna minh arasındaki müştereklikten doğan manadan dolayı da istisnayı sahih görmemektedirler. Peki! Müstesna ile müstesna minh arasında olan manevi ortaklığa baktığımızda bunun caiz olmadığını gerektiren şey nedir? Örneğin Şâfî’ye göre biri لفلان عليّ مئة درهم الأ ثوباً derse, buradaki istisna sahih olur. Çünkü bunun anlamı “Falanın benim üzerimde bir elbise kıymeti hariç yüz dirhem alcağı var” olur. Bunun sahih olması müstesna ile müstesna minhunun, burada kıymet-değer sıfatı bakımından müşterek olmalarındandır. Ebû Hanîfe de faizin illetinde müşterek oldukları için ölçünün tartıdan, tartının da ölçüden istisna edilmesini caiz görmektedir. Çünkü illet ortaklığı söz konusudur.¹³⁷

Yukarda bunun sebebini açıklarken istisna yapıldığı takdirde bütün şeylerin birbirinden istisna edilmesi gerektiğini söylemişlerdi. Hâlbuki böyle bir şey olmaz. Çünkü munkatı’ istisnanın sahih olabilmesi için müstesna ile müstesna minh arasında münasebeti şart koşmaya herhangi bir engel yoktur. Dolayısıyla böyle bir şart koştığımızda bütün şeylerin birbirinden istisna edilmesi gerekmez.¹³⁸ Örneğin ولا إبل إلا بقر denildiğinde,

¹³⁴ Âmidî, *el-İhkâm*, II, 357-358; el-Merdâvî, *et-Tahbîr*, VI, 2552.

¹³⁵ Âmidî, *a.g.e.*, II, 358.

¹³⁶ Âmidî, *a.g.e.*, II, 358.

¹³⁷ Âmidî, *a.g.e.*, II, 358.

¹³⁸ Âmidî, *a.g.e.*, II, 358.

türleri farklı olsa da ikisi de hayvan oldukları için aralarında bir münasebet meydana gelmektedir. Bu münasebetten dolayı bu istisna caizdir.

2. Caiz görenler İmam Şâfiî'nin şu sözünü delil getirirler: “Şayet biri له علي الف إلا عبداً “Falanın bende bir köle hariç bin dirhem alacağı var” derse, bu sözün doğru olduğu kabul edilir.”¹³⁹ Caiz görenler Şâfiî'nin bu sözüne bakarak burada köle dirhem cinsinden olmadığı halde ondan istisna edilmiş deyip, cinsin dışından istisnanın caiz olduğunu söylemişlerdir. Ebü'l-Hüseyin b. Kattân ise bu delilin bir şey ifade etmediğini söylemektedir. Çünkü bunun anlamı “Falanın bende bir köle değeri hariç bin dirhem alacağı var” demektir. Değer dirhem ile ölçüldüğünden cinsin dışından istisna olmuş olmaz. Dolayısıyla bu mananın yapılması ile Şâfiî'nin bu sözü cinsten yapılmış istisnanın yerine cari olmaktadır.”¹⁴⁰

Cinsin dışından istisna yapmayı caiz görenler ise cinsin dışından istisna yapmanın caiz olduğuna dair naklî ve aklî deliller getirmişlerdir. Naklî delilleri Kur'an, şiir ve nesir olmak üzere üç kaynaktan getirmişlerdir.¹⁴¹ Kuran'dan şu ayetleri delil olarak zikretmektedirler:

1. *ثم قلنا للملائكة اسجدوا لآدم فسجدوا إلا إبليس لم يكن من الساجدين* “*Sonra da meleklerle, Âdem'e secde edin! diye emrettik. İblis'in dışındakiler secde ettiler. O secde edenlerden olmadı.*”¹⁴² âyetinde iblis meleklerin cinsinden olmadığı halde onlardan istisna edilmiştir. İblis'in meleklerden olmadığına delil ise; “*Hani biz meleklerle: Âdem'e secde edin, demiştik; İblis hariç olmak üzere, onlar hemen secde ettiler. İblis cinlerdendi; Rabbinin emrinden dışarı çıktı.*”¹⁴³ âyetidir. Bu âyetten de anlaşılacağı üzere iblis cinlerdedir. Cinler meleklerin cinsinden değiller. Çünkü “*Beni ateşten yarattın.*”¹⁴⁴ âyetinden de anlaşıldığı gibi, iblis ateşten yaratılmıştır. Melekler ise nurdan yaratılmışlar. Biri ateşten, diğeri nurdan yaratıldığına göre cinsleri ayrı şeylerdir. Keza “*Şimdi siz, beni bırakıp da onu ve onun soyunu mu dost ediniyorsunuz?*”¹⁴⁵ âyetinden anlaşıldığı üzere şeytanın soyu vardır. Meleklerin ise soyu yoktur. Dolayısıyla

¹³⁹ eş-Şâfiî, Muhammed b. İdrîs, *el-Ümm*, (thk. Rifât Fevzî Abdulmuttalib), Dârü'l-vefâ, Mansûre, 1422/2001, VI, 223.

¹⁴⁰ Zerkeşî, *el-Bahru'l-Muhît*, III, 278.

¹⁴¹ er-Râzî, *el-Mahsûl*, III, 31; Âmidî, *el-İhkâm*, II, 358-359.

¹⁴² el-A'râf, 7/11.

¹⁴³ el-Kehf, 18/50.

¹⁴⁴ el-A'râf, 7/12.

¹⁴⁵ el-Kehf, 18/50.

yukardaki âyette, iblis meleklerin cinsinden olmadığı halde onlardan istisna edilmiştir.¹⁴⁶

Ancak caiz görmeyenler buna cevaben, bu âyette cinsin dışında bir şeyden istisna edilmediği söylemişlerdir. Çünkü İbn Abbâs ve başka müfessirlerden rivayet edildiğine göre şeytan meleklerdendir. Melekler cennetlerin bekçiliğini yaptıkları için kendilerine cin deniliyordu. Şeytan da onların reisiydi. Yani ona cin denilmesinin sebebi cennet ile olan bağlantısındanadır. Örneğin Ankaralıdır, Yalovalıdır denildiği gibi cennetlidir de denilebilir. Veyahut gizlendiği için de kendisine cin denilmiş olabilir. Çünkü cin kelimesi sözlükte sakladı, gizledi anlamına da gelmektedir.¹⁴⁷

Caiz görmeyenler, Şeytanın meleklerden olduğuna dair şu delilleri getirmektedirler:

a) Allah'ı (c.c.) burada iblisi meleklerden istisna yapmıştır. Cinsten istisna edilmesinin caiz olduğu konusunda ittifak olduğundan ve cinsin dışındakilerden istisna edilmesi konusunda ise ihtilaf olduğundan asıl olan iblisin meleklerden olmasıdır.¹⁴⁸

b) Âdem (a.s.)'a secde etme emri sadece meleklerle yapılmıştır. Çünkü âyette “*Hani biz meleklerle: Âdem'e secde edin, demiştik*”¹⁴⁹ denilmektedir. Dolayısıyla şeytan meleklerden olmasaydı, meleklerle yöneltilen emirden dolayı asi olmazdı. “*O yüz çevirdi ve büyüklük tasladı, böylece kâfirlerden oldu.*”¹⁵⁰ âyetinden anlaşılacağı üzere şeytan, Allah'ın secde emrinden yüz çevirdiği için asilerden olmuştur.

Keza şeytanın meleklerden olduğunu söyleyenler, şeytanın zürriyetinin olmasının, onun meleklerden olmasına engel olmadığını söylemektedirler. Kendilerine, doğumun ancak erkek ve kadından olabileceğini ve “*Onlar, Rahmân'ın kulları olan melekleri de dışı saydılar.*”¹⁵¹ âyetinin inkâr ve tehdit mahiyetinde söylenilmesi, meleklerin dışı olmadığı anlaşılmaktadır diye bir itirazda bulunulabilir. Onlar bu itiraza cevap olarak; şayet zürriyet, ancak bu iki cinsten meydana gelebileceği kabul edilirse doğru olur ama bunun kabul edilmesi doğru değildir demektedirler.¹⁵²

¹⁴⁶ el-Ferrâ, *el-Udde*, II, 674; Ebü'l-Hüseyn, *el-Mu'temed*, I, 262; Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, III, 382; er-Râzî, *el-Mahsûl*, III, 32; İbn Kudâme Muvaffakuddîn, *Ravzatü'n-nâzir*, II, 749; Âmidî, *el-İhkâm*, II, 359.

¹⁴⁷ Âmidî, *a.g.e.*, II, 361; ez-Zebîdî, *Tâcü'l-'Arûs*, XXXIV, 364.

¹⁴⁸ Âmidî, *a.g.e.*, II, 361.

¹⁴⁹ el-Kehf, 18/50.

¹⁵⁰ el-Bakara, 2/34.

¹⁵¹ ez-Zuhrûf, 43/19.

¹⁵² Âmidî, *a.g.e.*, II, 361-362.

Bir başka itiraz ise şeytanın ateşten yaratılmış olması, meleklerin ise nurdan yaratılmış olmalarıdır. Onlar bunun aslında çelişkiyi gerektirmediğini söylemektedirler.¹⁵³

Ebü'l-Hüseyin b. Kattân, şeytanın meleklerden olmadığını ve bu âyette istisnanın cinsten yapıldığını şöyle açıklamaktadır: *“Hani biz meleklere: Âdem'e secde edin, demiştik. İblis hariç hepsi secde ettiler.”* âyetinde, iblis kelimesi hazfe gitmiştir. Yani âyetin tevili şöyledir: *وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ*

Dolayısıyla delil getirdikleri âyette iblis hazfe gitmiştir. Çünkü bir hususun içinde zikredilmeyenin o hususa girmesi caiz değildir. Dolayısıyla İblisin istisna edilebilmesi için önce secde hususunda zikredilenlere dâhil edilmesi gerekir. Daha sonra da istisna ile o hususa dâhil olanların içinden çıkarılır.¹⁵⁴ Son olarak; cinsten istisna edilmesini caiz görmeyenler, bu konuda caiz görenlere şu cevabı da vermektedirler: “Meleklerden olduğunu kabul etmesek de burada cinsten istisna edilmiştir.” denilebilir. Çünkü burada hem iblis hem de melekler secde ile emir olunmuşlar. Yani emre muhatap olanlar birbirilerinden istisna edilmişlerdir.

2. *“(İbrahim) dedi ki: أَفَرَأَيْتُمْ مَا كُنْتُمْ تَعْبُدُونَ * أَنْتُمْ وَأَبَاؤُكُمْ الْأَقْدَمُونَ * فَإِنَّهُمْ عَدُوٌّ لِي إِلَّا رَبَّ الْعَالَمِينَ* *“Siz ve sizden önceki atalarınızın neye taptıklarını şimdi gördünüz? Onların hepsi benim düşmanımdır; Âlemlerin Rabbi hariç (benim dostumdur.)”*¹⁵⁵ âyetinde, Allah (c.c.) ibadet edilen putların cinsinden olmadığı halde onlardan istisna edilmiştir.¹⁵⁶

Caiz görmeyenler bu âyete şöyle cevap vermektedirler: Bu âyette Allah, öbür ibadet edilenlerden istisna edildiği için Allah ibadet edilenlerin cinsinden olmuştur. Çünkü “neye taptıklarını” ifadesiyle, Allah ile beraber ibadet edilen putlar kast edilmiştir. Çünkü onlar Allah’ı inkâr etmiyorlardı. Belki Allah ile beraber onları ortak koşuyorlardı. Dolayısıyla âyette cinsin dışından istisna değil, cinsten istisna edilmiştir.¹⁵⁷

¹⁵³ Âmidî, *el-İhkâm*, II, 362.

¹⁵⁴ Zerkeşî, *el-Bahru'l-Muhît*, III, 278-279.

¹⁵⁵ eş-Şuarâ, 26/75-76-77.

¹⁵⁶ el-Ferrâ, *el-Udde*, II, 674; Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, III, 382; Âmidî, *a.g.e.*, II, 359.

¹⁵⁷ Âmidî, *a.g.e.*, II, 362.

3. مَا لَهُمْ بِهِ مِنْ عِلْمٍ إِلَّا اتِّبَاعَ الظَّنِّ “Bu hususta zanna uymak dışında hiçbir (sağlam) bilgileri yoktur.”¹⁵⁸ âyetinde zan, ilmin cinsinden olmadığı halde ondan istisna edilmiştir.¹⁵⁹

Caiz görmeyenler bu âyete ise iki yönden cevap vermektedirler: Birincisi, “Bu hususta zanna uymak dışında hiçbir (sağlam) bilgileri yoktur.” âyetindeki ilim, ilim ile isimlendirilen her şeyi kapsamaktadır. Zan da ilimle isimlendirildiği için zannı da kapsamaktadır. Zannı kapsadığının delili فَإِنْ عَلِمْتُمُوهُنَّ مُؤْمِنَاتٍ مُؤْمِنَاتٍ “Eğer siz de onların inanmış kadınlar olduklarını öğrenirseniz.” âyetidir. Bu âyette kesinlik mümkün olmadığından عَلِمْتُمُوهُنَّ ile zan kast edilmiştir. Dolayısıyla ilim ifadesiyle zan kast edilebilmektedir. Şayet مَا لَهُمْ بِهِ مِنْ عِلْمٍ إِلَّا اتِّبَاعَ الظَّنِّ âyetindeki zan ve ilim lafızları Esmâi'l-Mütevâtia'dan (اسماء المتواطئة)¹⁶⁰ olursa cinsin dışından istisna edilmiş olmaz. Çünkü âyette ilim kelimesi esma-i mütevatia'dan kabul edilirse, ilim lafzı, hem lafız hem de mana olarak zan lafzı ile bir olmuş olur. Dolayısıyla bir oldukları için cinsten istisna edilmiş olur. Eğer âyetteki lafızlar Esmâi'l-Müşterek¹⁶¹ olarak kabul edilirlerse, istisna gene cinsin dışından yapılmış olmaz. Çünkü âyetteki lafızlar Esmâ-i Müşterek oldukları kabul edilirse ilim ve zan isimleri her ne kadar lafızları değişik olsa da manaları aynı olduğu için cinsten istisna edilmiş olur. Son olarak buradaki lafızlarda mecâz olduğu kabul edilebilir. Yani bu âyette ilim sözcüğü zan kelimesinin yerine kullanılmıştır denilebilir. Dolayısıyla yine cinsin dışında bir şeyden istisna olmuş olmaz. İkinci cevap olarak buradaki إِلَّا, istisna için değil bilakis لكن anlamındadır.¹⁶²

4. لَا يَسْمَعُونَ فِيهَا لُعْوًا وَلَا تَأْتِيًا - إِلَّا قِيَالًا سَلَامًا سَلَامًا “Orada boş bir söz ve günaha sokan bir laf işitmezler. Söylenen, yalnızca «selâm, selâm»dır.”¹⁶³ âyetinde selam, boş sözün cinsinden olmadığı halde ondan istisna edilmiş.¹⁶⁴

5. لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُم بَيْنَكُم بِالْبَاطِلِ إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ مِّنْكُمْ “Karşılıklı rızaya dayanan ticaret olması hali müstesna, mallarınızı, batıl (haksız ve haram yollar) ile aranızda

¹⁵⁸ en-Nisâ, 4/157

¹⁵⁹ er-Râzî, *el-Mahsûl*, III, 32; Âmidî, *el-İhkâm*, II, 359.

¹⁶⁰ Esmâ-i mütevatia, lafzı ve manası bir olan demektir. Örneğin insan lafzının Ali, Ömer, Halit için kullanılması gibi.

¹⁶¹ Esmâi'l-Müşterek, lafızları değişik manaları bir olandır.

¹⁶² Âmidî, *a.g.e.*, II, 362.

¹⁶³ el-Vâkıa, 56/25-26.

¹⁶⁴ el-Ferrâ, *el-Udde*, II, 674; er-Râzî, *el-Mahsûl*, III, 32; İbn Kudâme Muvaffakuddîn, *Ravzatü'n-nâzir*, II, 749; Âmidî, *a.g.e.*, II, 359.

(alıp vererek) yemeyin.”¹⁶⁵ âyetinde ticaret, batılın cinsinden olmadığı halde ondan istisna edilmiştir.¹⁶⁶

6. *“O zaman ne onların imdadına koşan olur, ne de onlar kurtarılırlar. Ancak bizden bir rahmet olması müstesnadır.”*¹⁶⁷ âyetinde rahmet, imdat ve kurtulmamanın cinsinden olmadığı halde onlardan istisna edilmiştir.¹⁶⁸

7. *“Nuh: 'Bugün Allah'ın buyruğundan O'nun acıdıkları dışında kurtulacak yoktur.' dedi.”*¹⁶⁹ âyetinde *عاصم*, kurtarıcı demektir. *مَنْ رَجَمَ* ise acınıp kurtarılanlardır. Dolayısıyla âyette acınıp kurtarılanlar, kurtarıcının cinsinden olmadığı halde ondan istisna edilmişler.¹⁷⁰

8. *“Yanlışlıkla olması dışında bir müminin bir mümini öldürmeye hakkı olamaz.”*¹⁷¹ âyetinde ise hata, öldürmenin cinsinden olmadığı halde ondan istisna edilmiştir.¹⁷²

Bu son âyete şöyle cevap verilmektedir: Âyette ya *لَا* istisna için değil, *لكن* anlamındadır. Ya da öldürdüğü mümini, kâfirlere karıştığı için kâfirlere sanıp öldürmüştür. Veyahut öldürdüğü mümine uzak olduğu için, onu bir av sanıp öldürmüştür. Yani hatayı hatadan istisna etmiş olur. Beşinci, altıncı, yedinci ve sekizinci âyetlere, bu âyetlerdeki *لَا* istisna için değil, *لكن* anlamındadır diye cevap verilmektedir.¹⁷³

Cinsin dışından istisna yapmayı caiz görenler naklî delillerden şiir için şu üç tane örneği zikrederler:

1. *وَبَلَدَةٍ لَيْسَ بِهَا أُنَيْسٌ ... إِلَّا الْيَعْفِيرُ وَإِلَّا الْعَيْسُ*

¹⁶⁵ en-Nisâ, 4/29.

¹⁶⁶ el-Ferrâ, *el-Udde*, II, 674; Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, III, 382; er-Râzî, *el-Mahsûl*; İbn Kudâme Muvaffakuddîn, *Ravzatü'n-nâzir*, II, 749; III, 32; Âmidî, *el-İhkâm*, II, 359.

¹⁶⁷ Yâsîn, 36/43-44.

¹⁶⁸ Âmidî, *a.g.e.*, II, 359.

¹⁶⁹ Hûd, 11/43.

¹⁷⁰ el-Ferrâ, *a.g.e.*, II, 674; Âmidî, *a.g.e.*, II, 359.

¹⁷¹ en-Nisâ, 4/92.

¹⁷² el-Ferrâ, *a.g.e.*, II, 674; Ebü'l-Hüseyn, *el-Mu'temed*, I, 262-263; Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, III, 382; er-Râzî, *el-Mahsûl*, III, 32; İbn Kudâme Muvaffakuddîn, *a.g.e.*, II, 749; Âmidî, *a.g.e.*, II, 359.

¹⁷³ er-Râzî, *el-Mahsûl*, III, 35; Âmidî, *a.g.e.*, II, 362.

“*Ve bir şehir ki orada teselli verecek bir dost yok. Yalnızca boz ceylanlar ve develer...*”
şiirinde ceylanlar ve develer, teselli verecek olacakların cinsinden olmadıkları halde teselli verecek olanlardan istisna edilmişler.¹⁷⁴

Bu şiire şöyle cevap verilmektedir: Ceylanlar ve develer, cinsin dışında bir şeyden istisna edilmemişlerdir. Çünkü ceylanlar ve develer her ne kadar teselli verecek olanların cinsinde olmasalar da bazen kendileri ile de teselli bulunabilir. Bırakın hayvanları, bazen binalar ve ağaçlar gibi cansız cisimlerle de teselli bulunabilir. Bunları teselli bulunanlardan sayarsak, istisna cinsin dışından bir şeyden olmuş olmaz.¹⁷⁵

2. Nâbiğa ez-Zübyânî'nin (ö. 604 [?]) şiiri:

وَقَفْتُ فِيهَا أَصِيلاً لَا أَسْأَلُهَا ... عَيَّبْتُ جَوَابًا وَمَا بِالرَّبْعِ مِنْ أَحَدٍ
إِلَّا أَوَارِيَّ لَأَيًّا مَا أُبَيِّئُهَا ... وَالنُّوْيَ كَالْحَوْضِ بِالْمَظْلُومَةِ الْجَلْدِ

“*Yatsı vaktinde kısa bir zaman durdum, ona sordum, Bana cevap veremedi ve evde kimse yoktu. Olan yalnızca sonradan ayırt edebildiğim binek bağlarıydı. Bir de kazılması zor bir yerde su biriktirmek için havuzu andıran evinin etrafındaki çukurdu.*”
Binek bağları, احد “kimse” ifadesinin cinsinden olmadığı halde ondan istisna edilmiş.¹⁷⁶

Bu şiire şöyle cevap verilmektedir: احد lafzı, insan için kullanıldığı gibi bazen hayvanlar ve cansızlar içinde kullanılabilir. رأيت أحد الحمارين “İki eşekten birini gördüm” ve رميت أحد الحجرين “İki taştan birini attım” örneklerinde olduğu gibi, احد lafzı bazen hayvanlar ve cansızlar için kullanılmaktadır. Dolayısıyla احد lafzı, “bağlar” içinde kullanılabilmesine göre, istisna cinsten olmuş olur. Şayet cinsten olduğu gene de kabul edilmezse, buradaki istisna hakikî değil, لكن manasındadır diye cevap verilebilir.¹⁷⁷

3. Nâbiğa ez-Zübyânî'nin bir başka şiiri:

وَلَا عَيْبَ فِيهِمْ غَيْرَ أَنْ سُوِّفَهُمْ ... بِهِنَّ قُلُوبٌ مِنْ قِرَاعِ الْكُتَائِبِ

“*Onların kılıçlarında, karşılıklarına çıkan askeri birliklerle çarpışmaktan ötürü meydana gelen körelmenin dışında, hiçbir kusurları yoktur.*”
Erbabları için kılıçların körelmesi

¹⁷⁴ el-Ferrâ, *el-Udde*, II, 675; Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, III, 383; er-Râzî, *el-Mahsûl*, III, 33; İbn Kudâme Muvaffakuddîn, *Ravzatü'n-nâzır*, II, 749; Âmidî, *el-İhkâm*, II, 360.

¹⁷⁵ Âmidî, *a.g.e.*, II, 362.

¹⁷⁶ er-Râzî, *el-Mahsûl*, III, 34; İbn Kudâme Muvaffakuddîn, *a.g.e.*, II, 749; Âmidî, *a.g.e.*, II, 360.

¹⁷⁷ Âmidî, *a.g.e.*, II, 363.

bir kusur değil bilakis onlar için iftihar duyulacak bir şeydir. Burada kılıçların körelmesi, kusurların cinsinden olmadığı halde onlardan istisna edilmiştir.¹⁷⁸ Bu şiire de şöyle cevap verilmektedir: Kılıçların körelmesi her ne kadar erbabları için bir kusur olmayıp onlar için iftihar ve medih olsa da kılıçlarda meydana gelen bir kusurdur. Kılıçlarda meydana gelen bir kusur olduğu için de burada istisna cinsin dışında bir şeyden değil bilakis cinsten istisna edilmiştir.¹⁷⁹

Cinsin dışından istisna yapmayı caiz görenler nesirden ise ما زاد إلا ما نقص “Eksilme hariç fazlalaşmadı”, وما بالدار أحد إلا الوتد “Evde kazık dışında kimse yok” ve ما جاءني زيد إلا عمرو “Bana Zeyd değil, Amr geldi” gibi örnekleri zikretmektedirler. Bu örneklerde, cinsin dışında bir şeyden istisna edilmişler. Birinci örnekte eksilmek, fazlalaşmanın cinsinden olmadığı halde, ikinci örnekte kazık, kimsenin cinsinde olmadığı halde ve üçüncü örnekte de Amr, Zeyd’in cinsinden olmadığı halde onlardan istisna edilmişlerdir.¹⁸⁰

Buradaki örneklere şöyle cevap verilmektedir: Birinci örneğin takdiri şöyledir: “Eksilen şey hariç bir şey fazlalaşmadı.”. Yani şeyi şeyden istisna etmiştir. Dolayısıyla cinsten istisna meydana gelmiştir. İkinci örneğe binek bağları, kimsenin cinsinden olmadığı halde ondan istisna edilmesine verilen cevabın aynısı verilmektedir. Yani احد lafzı, insan için kullanıldığı gibi bazen hayvanlar ve cansızlar içinde kullanılabilir. Dolayısıyla احد lafzı, “kazık” içinde kullanılabildiğine göre istisna cinsten olmuş olur. Üçüncü örneğe ise buradaki إلا istisna için değil, لكن manasındadır diye cevap verilmektedir.¹⁸¹

Cinsin dışından istisna yapmayı caiz görenler, aklî delil olarak da istisnanın bazen Mutabikî delaletle delalet eden lafızdan, bazen Tazammunî delaletle dalalet eden lafızdan bazen de İltizamî delaletle delalet eden lafızdan istisna yapıldığını ve iltizamî delaletle delalet eden lafızdan istisna yapıldığı takdirde cinsin dışından istisna yapılmasının caiz olduğunu söylemektedirler.¹⁸² Örneğin لفلان عليّ الف دينار إلا ثوبا

¹⁷⁸ el-Ferrâ, *el-Udde*, II, 675; Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, III, 383; Âmidî, *el-İhkâm*, II, 360.

¹⁷⁹ Âmidî, *a.g.e.*, II, 363.

¹⁸⁰ Âmidî, *a.g.e.*, II, 360.

¹⁸¹ Âmidî, *a.g.e.*, II, 363.

¹⁸² Mantıkta lafzî vaz’î delâletin mutabakat, tazammun ve iltizam olmak üzere üç türünün bulunduğu kabul edilir. Bir nesneyi veya bir kavramı ifade etmek üzere kullanılan lafzın o nesnenin veya kavramın bütün varlığına ve unsurlarına delâlet etmesine mutabakat, bu unsurlardan birine veya birkaçına delâlet etmesine tazammun denir. Meselâ “insan” lafzının bütün varlık ve unsurlarıyla “düşünen canlı”ya delâlet etmesi mutabakat, sadece “canlı” veya “düşünen” varlığa delâlet etmesi tazammundur. Bir lafzın doğrudan doğruya konusunun yanında bir de zihnin bu konuyla bağlantılı gördüğü başka bir varlık veya anlama delâlet etmesine iltizam denir. Meselâ “mahlûk” lafzının bütün yaratılmışlara delâleti mutabakat,

“Falanın bende bir elbise hariç bin dinar alacağı var” denildiğinde, bir elbise kıymeti kast edilir. Yani akıl, burada iltizami delaletle cinsleri farklı olan dinar ve elbiselerin birbirinden istisna edilmelerini caiz kılmaktadır.¹⁸³

1.2.2. Munkatı' İstisnânın Şartları

İbn Serrâc, Munkatı' istisnada 'إلا' dan önceki kelamın, istisna edilecek şeyin bilinmesine delalet etmesi gerektiğini söylemiştir. Mesela جَانِي الْقَوْمِ إِلَّا حِمَارًا “Eşek hariç kavim bana geldi” cümlesinde, kavim kelimesi söylenildiğinde hemen akla kavme alıştığından dolayı kavme tabi olan şeylerin de gelmesi gerekir. Böylece kavme tabi olanlardan eşeğin, kavimden istisna edilmesi caiz olur.¹⁸⁴

er-Risâle şârihi Ebû Bekr es-Sayrafî (ö. 330/941) bu konuda şöyle der: “Cins dışından da istisna yapılabilir. Ancak bunun şartı, kapsam dışı bırakılan şeyin, istisna yapmadığımız takdirde herhangi bir şekilde sözün kapsamına girmesi düşünülebilecek bir şey olması gerekir. Aksi halde istisna geçerli olmaz. Örneğin وَبَلَدَةٍ لَيْسَ بِهَا أُنَيْسٌ ... إِلَّا فِيهَا شِيرَانٌ وَدَوَابٌّ وَبَعِثْنَا فِيهَا نَارًا كَانَتْ تَلْمِزًا لِلْإِنْسَانِ وَبَلَدَةٍ لَيْسَ فِيهَا نَارٌ وَبَلَدَةٍ لَيْسَ فِيهَا نَارٌ وَبَلَدَةٍ لَيْسَ فِيهَا نَارٌ وَبَلَدَةٍ لَيْسَ فِيهَا نَارٌ şiiirinde ceylanlar ve develer, her ne kadar teselli verecek olanların cinsinde olmasalar da bazen kendileri ile de teselli bulunabilir. Dolayısıyla sanki orada teselli verecek tek şey bu hayvanlardır gibi anlam verilebilir. Bu anlamla istisna, ya takdirinden ya da lafızdan anlaşılan manadan yapılmış olur.”¹⁸⁵

Zerkeşî, “Cinsin dışından istisna etmek çoğunlukla iki cins genel manada müşterek olduklarında caiz olur.” der. Örneğin لَا يَسْمَعُونَ فِيهَا لَغْوًا وَلَا تَأْتِيهَا - إِلَّا قِيْلًا سَلَامًا سَلَامًا 186 âyetinde geçen boş söz ile selam, her ikisi söz olma konusunda müşterek olduklarından dolayı istisna edilmeleri caizdir. Keza مَا لَهُمْ بِهِ مِنْ عِلْمٍ إِلَّا اتِّبَاعَ الظَّنِّ 187 âyetinde ilim ile zan, rüçhan fiillerinden olma hususunda müşterek olduklarından dolayı istisnaları caizdir.¹⁸⁸

insana delâleti tazammun, hâlika delâleti ise iltizamdır. Çünkü mahlûk lafzı hâlik fikrini içermemekle birlikte zihin mahlûk lafzından dolayı ve zorunlu olarak (bi'l-iltizâm) hâlik fikrine varmaktadır. (Bolay, M. Naci, “Delâlet”, DİA, IX, 119.)

¹⁸³ er-Râzî, *el-Mahsûl*, III, 35.

¹⁸⁴ İbnü's-Serrâc, Ebû Bekr Muhammed b. es-Serî el-Bağdâdî, *el-Usûl fi'n-Nahv*, (thk. Abdülhüseyn el-Fetlî), Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 1417/1996, I, 291; Karâfî, *el-İstiğnâ*, s. 356; Zerkeşî, *el-Bahru'l-Muhît*, III, 277.

¹⁸⁵ Zerkeşî, *a.g.e.*, III, 277.

¹⁸⁶ el-Vâkıa, 56/25-26.

¹⁸⁷ en-Nisâ, 4/157.

¹⁸⁸ Zerkeşî, *a.g.e.*, III, 278.

Hanefî fakihi İbnü'l-Hümâm, Munkatı' istisna için üç tane şart koşup, bu üç şarttan biri olduğunda Munkatı' istisnanın caiz olacağını söylemektedir.¹⁸⁹ Şartlar:

1. Müstesna, ya çoğunlukla müstesna minh ile beraber olan şeylerden olacak. جاء الخيل إلا حماراً örneğinde, kavimdeki insanlar eşeği çoğunlukla işlerinde kullandıkları için eşek kavme alışmış ve çoğunlukla onlarla beraber olmuştur. Dolayısıyla eşek çoğunlukla kavimdeki insanlarla beraber olduğu için onlardan istisna edilmiştir.¹⁹⁰

2. Ya da müstesna minhunun hükmü, müstesnayı kapsayan bir şey olacak. صوتت الخيل إلا الحمير “Deve hariç at ses çıkardı” örneğinde olduğu gibi at ve devenin cinsleri farklı olduğu halde ikisi de ses çıkardıklarından dolayı munkatı' istisna meydana gelmiştir. Şayet burada ses çıkarmak yerine الصهيل “kişnemek” deseydi, kişnemek her ne kadar atı kapsıyorsa da eşeği kapsamadığından dolayı, munkatı' istisna mümkün olmayacaktı. صهل الخيل إلا البعير “Deve hariç at kişnedi” örneğinde de her ikisi kişnediklerinden dolayı munkatı' istisna mümkündür.¹⁹¹

3. Veyahut müstesnadan önce zikredilen hüküm müstesnaya zıt olacak. ما نفع إلا ما ضر Zarar dışında fayda vermedi” örneğinde olduğu gibi zarar ve fayda birbirilerinin zıttı olduklarından dolayı munkatı' istisna meydana gelmiştir.¹⁹²

1.2.3. Munkatı' İstisnanın Hakikî ve Mecazî Olarak İsimlendirilmesi

Munkatı' istisnanın hakikî mi, yoksa mecazî mi olduğu konusunda görüş ayrılığı vardır. Dilcilerin ve usûlcülerin geneli, bu istisnanın mecazî olduğu ve bir istisnayı muttasıl veya munkatı' saymak mümkün olduğunda kural olarak, muttasıl sayılacağı görüşündedirler.¹⁹³

Munkatı' istisnayı caiz görenlerin ve görmeyenlerin görüşlerini beyan etmiştik. Caiz olduğunu söyleyenler, bu istisnanın ismi konusunda dört mezhebe ayrılmışlardır:

1. Muttasıl istisna hakikî, munkatı' ise mecazîdir. Çünkü bunda istisna anlamı olmadığı gibi lugatta buna istisna denildiğine delalet eden bir şey de yoktur. Çoğunluk bu görüştedir. Bu görüşten olanların arasında Şâfiî fakihlerinden Kâdı Ebû Tayyib et-

¹⁸⁹ İbnü'l-Hümâm, *et-Tahrîr*, s. 106; Emîr Pâdişâh, *Teyşîrü't-Tahrîr*, I, 283.

¹⁹⁰ İbnü'l-Hümâm, *a.g.e.*, s. 106; Emîr Pâdişâh, *a.g.e.*, I, 283.

¹⁹¹ İbnü'l-Hümâm, *a.g.e.*, s. 106; Emîr Pâdişâh, *a.g.e.*, I, 283.

¹⁹² İbnü'l-Hümâm, *a.g.e.*, s. 107; Emîr Pâdişâh, *a.g.e.*, I, 283.

¹⁹³ el-İsnevî, *el-Kevkeb*, s. 367; Güman, Osman, *Nahiv-fıkıh usulü ilişkisi*, s. 112.

Taberî (ö. 450/1058), Şeyh Ebû İshâk eş-Şirazî (ö. 476/1083), Cüveynî, Râzî, İbn Kudâme (ö. 620/1223), İbnü'l-Hâcib ve İbn Kuşeyrî vardır.¹⁹⁴

Bunlar istisnanın genellikle muttasıl olarak geldiğini, hatta istisna kelimesi mutlak olarak kayıtsız kullanıldığında akla ilk gelen muttasıl istisna olduğunu, dolayısıyla da muttasıl istisnanın ilk akla gelmesi onun hakikî olmasını, munkatı' istisnanın ise ancak kayıtlanmasıyla akla geleceğinden bu da munkatı' istisnanın mecâzi olmasını gerektirdiğini söylemektedirler.¹⁹⁵ Hem Ulema istisnayı, muttasıl istisna mümkün olduğu sürece munkatı' istisnaya hamil etmemişlerdir. Hatta zahiren muttasıl istisna mümkün olmadığı zaman orada gizli bir şeyin olduğunu söyleyip onu muttasıl saymışlardır. “Onun bende bir elbise hariç yüz dirhem alacağı var” örneğinin, “Onun bende bir elbise değeri hariç yüz dirhem alacağı var” manasında olduğunu söyleyip orada “değer” kelimesinin gizli olduğunu söylemektedirler. Dolayısıyla bu kadar zahmete girildiğine göre, muttasıl istisna hakikî, munkatı' ise mecâzidir.¹⁹⁶

er-Râzî, *el-Mahsûl*'da munkatı' istisnanın hakikî olmadığına dair şöyle bir delil getirmiştir: “Hakikî olabilmesi için ya müstesna minhunun lafzından ya da manasından istisna edilmesi gerekir. Ancak hakikî olarak her ikisi de mümkün değildir. Çünkü bir şeye delalet eden lafız, delalet ettiği şeyin cinsine muhalif olan bir şeye delalet etmez. Munkatı' istisna da müstesna minh ile müstesnanın cinsleri farklı olduklarından dolayı, müstesna minhe delalet eden lafız, aynı zamanda müstesnaya da delalet edemez. Sonuç olarak burada aynı lafızla her ikisine delalet edilemediğinden, lafız bakımından istisna mümkün değildir. Manasından da istisna edilmesi mümkün değildir. Çünkü hakikî istisnanın meydana gelmesi için manevi müştereklik gözetilirse her şeyin her şeyden

¹⁹⁴ Şîrâzî, *Şerhu'l-Lüma'*, I, 402; Cüveynî, *el-Burhân*, I, 398; er-Râzî, *el-Mahsûl*, III, 30; el-Ebyârî, Ebü'l-Hasan Ali b. İsmâil es-Sanhâcî, *et-Tahkik ve'l-beyân fî şerhi'l-Burhân*, (thk. Alî Abdurrahman Bessâm el-Cezâirî), Dârü'l-ziyâ, Kuveyt, 1434/2013, II, 130; İbn Kudâme Muvaffakuddîn, *Ravzatü'n-nâzir*, II, 747; Zerkeşi, *el-Bahru'l-Muhît*, III, 281; ez-Zübyânî, Abdullah b. Selîm b. Hamîd, *el-İstisnâ inda'l-Usûliyyîn ve Eseruhu fî Kitâbeyi't-Tahâret ve's-Salât*, Câmîatü Ümmi'l-kurâ, Külliyyetü's-şerîa ve'd-dirâsâti'l-İslâmiyye, Y.lisans tezi, Mekke, 1422/2001, s. 44.

¹⁹⁵ el-İcî, Ebü'l-Fazl Adudüddîn Abdurrahmân b. Ahmed, *Şerhu'l-'adud alâ muhtasari'l-muntehâ'l-usûlî*, Beyrut, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421/2000, s. 211; ez-Züheyri, Ebu'n-Nûr, *Usûlü'l-Fıkh*, el-Mektebetü'l-Ezheriyetü li't-tirâs, Yer yok, t.y., II, 221; ez-Zübyânî, *a.g.e.*, s. 44.

¹⁹⁶ Karâfî, *el-İkdu'l-manzûm*, II, 195; el-İcî, *a.g.e.*, s. 211; ez-Züheyri, *a.g.e.*, II, 220; ez-Zübyânî, *a.g.e.*, s. 44.

istisna edilmesi mümkün olacaktır. Çünkü bütün iki şeyler arasında illa bir benzerlik yönü vardır.¹⁹⁷

2. İstisnanın her iki kısmına da hakikî istisna denilir. Kâdı Ebû Bekr el-Bâkılânî bu görüştedir. er-Râzî, nahivcilerin zahir görüşünün bu olduğunu söylemektedir. Buna göre istisna lafzı, munkatı' ve muttasıl için kullanılması müşterek lafız yoluyla olmaktadır.¹⁹⁸

Bunlar kendi aralarında iki gruba ayrılırlar.

a) Kimileri, her ikisinde de edattan sonra gelen müstesna ile edattan önce gelen müstesna minh, muhalif olduklarından dolayı araların da manevî bir müştereklik olmuştur ve bu manevî müştereklikten dolayı her ikisine de hakikî istisna denilir demişler.¹⁹⁹

b) Kimileri ise, muttasıl ile munkatı' arasında lafzî bir müştereklik olduğunu söylemişler.²⁰⁰

Manevî müştereklikten dolayı her ikisinin de hakikî olduğunu söyleyenler, istisnanın muttasıl olarak kullanıldığı gibi munkatı' olarak da kullanıldığını söylemişler. Örneğin *"Hani biz meleklerle: وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ كَانَ مِنَ الْجِنِّ فَفَسَقَ عَنْ أَمْرِ رَبِّهِ* *Âdem'e secde edin, demiştik; İblis hariç olmak üzere, onlar hemen secde ettiler. İblis cinlerdendi; Rabbinin emrinden dışarı çıktı.*"²⁰¹ âyetinde iblis, meleklerden olmadığı halde onlardan istisna edilmiş. Keza *إِلَّا الْيَعَاقِبُ وَإِلَّا الْعَيْسُ* şiirinde ceylanlar ve develer, teselli verecek olanların cinsinden olmadıkları halde teselli verecek olanlardan istisna edilmişler. Kullanımda asıl olan hakikî olanı kullanmaktır. Bundan dolayı asıl olan her ikisinin de hakikî olmalarıdır. Keza lafzî müştereklik asıla muhaliftir. Çünkü zaruret dışında lafzî müştereklik kullanılmaz. Zaruret ise manevî müşterekliğin mümkün olmamasıdır. Burada ise manevî müştereklik mümkün olduğundan zaruret yoktur. Dolayısıyla burada da manevî müştereklik mümkün olduğundan zaruret kalkmış ve manevî müştereklikten dolayı bu istisnaya da hakikî istisna denilmiştir. Lafzî müştereklikten dolayı her ikisinin de hakikî olduğunu söyleyenler, istisna lafzının muttasıl için hakikî olarak kullanıldığı gibi, munkatı' içinde

¹⁹⁷ er-Râzî, *el-Mahsûl*, III, 30-31.

¹⁹⁸ el-Bâkılânî, *et-Takrîb*, III, 139; Zerkeşî, *el-Bahru'l-Muhît*, III, 281; Şevkânî, *İrşâd*, II, 642.

¹⁹⁹ el-Îcî, *Şerhu'l-'adud*, s. 211; ez-Zühayr, *Usûlü'l-Fıkh*, II, 220; ez-Zübyânî, *el-İstisnâ inda'l-Usûliyyîn*, s. 44.

²⁰⁰ el-Îcî, *a.g.e.*, s. 211; ez-Zühayr, *a.g.e.*, II, 221; ez-Zübyânî, *a.g.e.*, s. 44.

²⁰¹ el-Kehf, 18/50.

hakikî olarak kullanıldığını söylemişler. Keza hakikî, asıl olduğundan ve muttasıl ile munkatı' arasındaki müştereklik, istisna lafzını açıklayacak kadar olmadığından burada manevi müştereklikten dolayı değil, lafzî müştereklikten dolayı ikisine de hakikî istisna denildiğini söylemişler.²⁰²

3. Munkatı' istisnaya hakikî ve mecazî ismi verilmez.²⁰³

Bunlar, munkatı' istisnanın hakikî olduğunu ve mecazî olduğunu söyleyenlerin delilleri birbirleriyle çatıştıklarından dolayı herhangi birini tercih etmeden munkatı' istisnanın ne hakikî ne de mecazî olduğunu söylemek en iyi tercihin olduğunu söylemektedirler.²⁰⁴

4. Munkati istisna, ibtidâî (istinâfi) bir kelimedir.²⁰⁵

Nihai olarak munkatı' istisnanın hakikî ve mecazî olarak isimlendirilmesinde ihtilaf vardır. Fakat usûlcülerin geneline göre muttasıl istisna hakikî, munkatı' istisna ise mecazîdir. İstisna kelimesi kayıtsız kullanıldığında ilk gelen muttasıl istisna olur. Muttasıl istisna mümkün olduğu sürece istisna, munkatı istisnaya hamil edilmez. Muttasıl istisna hakikî, munkatı' ise mecazîdir görüşünü çoğunluğun savunması ve bu görüşü savunanların delillerinin akla daha yatkın olması bu görüşü tercih etmemize sebep olmuştur. Allah (c.c.) daha iyi bilir.

1.2.4. Munkatı' İstisna ile Tahsis Yapmak

Bazıları cinsin dışından yapılan istisnanın ne tahsis ne de beyan yapacağını söylemişler. Çünkü cinsin dışından yapılan istisnada, müstesna minhudan çıkan her hangi bir şey yoktur. Dolayısıyla cinsin dışından yapılan munkatı' istisna, bir istinâf cümlesidir. Fakat bununla tahsis yapılacağını ve müstesna minh ile tek bir cümledir diyenler, bunun cinsten yapılan bir istisna olduğunu itiraf etmektedirler. Bununla tahsis yapılacağını söyleyenler aynı zamanda munkatı' istisnanın hakikî olduğunu söylemişlerdir. Keza munkatı' istisna ile tahsis yapıldığı takdirde âmm lafzın altına girmeyen bir şeyin çıkarılması gerekecektir. Çünkü munkatı' istisnada müstesna, âmm lafzın kapsamında yer almaz. *جانني القوم إلا حماراً* "Eşek hariç kavim bana geldi" örneğinde olduğu gibi eşek, kavmin cinsinden değildir. Buradaki istisna munkatı' istisnadır ve kendisiyle herhangi

²⁰² el-Îcî, *Şerhu'l-'adud*, s. 211; ez-Züheyr, *Usûlü'l-Fıkh*, II, 221; ez-Zübyânî, *el-İstisnâ inda'l-Usûliyyîn*, s. 45.

²⁰³ el-Bâkılânî, *et-Takrîb*, III, 139.

²⁰⁴ ez-Züheyr, *a.g.e.*, II, 222; ez-Zübyânî, *a.g.e.*, s. 45.

²⁰⁵ el-Bâkılânî, *a.g.e.*, III, 140.

bir tahsis yapılamaz. İbn-i Âtiyye munkatı' istisnayı açıklarken bununla tahsis yapılabileceğini ama munkatı' ile yapılan tahsisin muttasıl ile yapılan tahsis gibi olmadığını söylemektedir. Çünkü muttasıl ile cinsten veya cümleden tahsis yapılırken, munkatı' ile yabancı bir şeyden tahsis yapılmaktadır. Zerkeşî, muttasıl istisnanın, telaffuz edilen müstesna minhuyu, munkatı' istisnanın ise mefhumu tahsis ettiğini söylemektedir. Çünkü قَامَ الْقَوْمُ إِلَّا جِمَارًا “Eşek hariç kavim kalktı” denildiğinde, buradaki istisna kavmin dışında kimsenin kalkmadığını fehm ettirmektedir. İstisna böyle fehm ettirince bir âmm mefhum meydana gelmiş ve munkatı istisna ile bu âmm olan mefhum tahsis edilmektedir.²⁰⁶

1.3. MÛCEB VE MENFÎ İSTİSNA

İstisnayı kendi içinde farkı cihetlerden birkaç kısma ayırmıştık. Bunlardan biri de istisnanın müstesna minhuya göre muceb ve menfi olmasıdır.

Muceb olan istisna, müstesna minhunun müsbet bir cümlede gelmesidir. Buna müsbet cümleden yapılan istisna da denilir. كُلُّ الطَّعَامِ كَانَ حَلَالًا لِّبَنِي إِسْرَائِيلَ إِلَّا مَا حَرَّمَ إِسْرَائِيلُ عَلَى نَفْسِهِ “Tevrat'ın indirilmesinden önce, İsrail'in kendisine haram kıldıkları dışında, yiyeceğin her türlü İsrailoğullarına helâl idi.”²⁰⁷ âyetinde, مَا حَرَّمَ إِسْرَائِيلُ عَلَى نَفْسِهِ olan müstesna, كُلُّ الطَّعَامِ olan müstesna minhudan istisna edilmiştir. Burada cümle mücebtir.²⁰⁸

Menfi olan istisna ise müstesna minhunun menfi bir cümlede gelmesidir. Buna selbi cümleden yapılan istisnada denilir. لَا يَسْمَعُونَ فِيهَا لَغْوًا وَلَا تَأْتِيهَا - إِلَّا قِيْلًا سَلَامًا سَلَامًا “Orada boş bir söz ve günaha sokan bir laf işitmezler. Söylenen, yalnızca «selâm, selâm»dır.”²⁰⁹ âyetinde selam, menfi bir cümleden istisna edilmiştir.²¹⁰

Menfi istisna da bazen müstesna minhu zikredilmez. Buna müferrağ istisna denilmektedir. Müferrağ istisna, sadece nefiy ve şibhi nefiyden sonra gelir. Müsbet olan cümlede gelmez.²¹¹

يُخَادِعُونَ اللَّهَ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَمَا يَخْدَعُونَ إِلَّا أَنفُسَهُمْ وَمَا يَشْعُرُونَ “Onlar (kendi akıllarınca) güya Allah'ı ve müminleri aldatırlar. Halbuki onlar ancak kendilerini aldatırlar ve bunun farkında

²⁰⁶ Zerkeşî, *el-Bahru'l-Muhît*, III, 284.

²⁰⁷ Âli İmrân, 3/93.

²⁰⁸ ez-Zübyânî, *el-İstisnâ inda'l-Usûliyyîn*, s. 46.

²⁰⁹ el-Vâkıa, 56/25-26.

²¹⁰ ez-Zübyânî, *a.g.e.*, s. 46.

²¹¹ el-Câmî, *el-Fevâid*, s. 105.

değillerdir.”²¹² âyetinde fiilin mef'ula ihtiyacı var ve menfî bir cümleden sonra gelmiştir. Buradaki istisna müferrağ istisnadır.²¹³

1.3.1. Müsbetten İstisna Etmek Nefiy midir ve Nefiyden İstisna Etmek Müsbet midir?

Sîbeveyh ve Basra nahiv okuluna göre, olumlu bir cümleden istisna yapmak müstesnayı olumsuz kılar. Olumsuz cümleden istisna yapmak ise müstesnayı olumlu kılar. Kisâî (ö. 189/805) ve Küfe nahiv okuluna göre ise müstesna meskûtün anı (hiç bahsedilmemiş) hükmündedir.²¹⁴

Şâfiî, Mâlikî, Hanbelî mezhebinin geneli ve Fahrul İslam el-Pezdevî (ö. 482/1089), Şemsü'l-Eimme el-Halvânî (ö. 452/1060 [?]) ve Kâdî Ebû Zeyd ed-Debûsî'nin de (ö. 430/1039) içinde bulunduğu Hanefîlerden bir taife, Basra nahiv okulu ile aynı görüştedirler. Örneğin köleye hitaben ما انت الا حر “Sen hür olmak dışında bir şey değilsin” denildiğinde, bu ulemanın görüşüne göre, nefiyden yapılan istisna, müstesnanın müsbet olmasını gerektirdiği için, köle azat olmuş olur.²¹⁵

“O bin yıldan elli yıl eksik bir süre onların arasında kaldı.”²¹⁶ âyetinde, olumlu cümleden istisna yapıldığından dolayı, müstesna hakkında anlam olumsuzdur. Yani dokuz yüz elli sene onların arasında kalmıştır.²¹⁷

“Şüphesiz kullarım üzerinde senin bir hakimiyetin yoktur. Ancak azgınlardan sana uyanlar müstesna.”²¹⁸ âyetinde de olumsuz cümleden istisna yapıldığından dolayı, müstesna hakkında anlam olumlu olmuştur. Yani azgınlardan sana uyanlar üzerine bir hâkimiyetin vardır.²¹⁹

²¹² el-Bakara, 2/9.

²¹³ Karâfî, *el-İstiğnâ*, s. 153.

²¹⁴ Sîbeveyh, *el-Kitâp*, II, 310; el-İsnevî, *el-Kevkeb*, s. 374.

²¹⁵ el-Pezdevî, Ebû'l-Usr Fahrü'l-İslâm Alî b. Muhammed, *Usûlü'l-Pezdevî (Kenzu'l-Vusûl ilâ Marifet'i'l-Usûl)*, Mîr Muhammed Kütübhanê-i Merkez-i İlm ü Edeb, Karâcî, t.y., s. 213; er-Râzî, *el-Mahsûl*, III, 39; Âmidî, *el-İhkâm*, II, 378; İbnü'l-Hâcib, *Muntehe's-sûl*, II, 816; İbn Müflih, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Müflih, *Usûlü'l-fikh*, (thk. Fehd b. Muhammed es-Sedhân), Mektebetü'l-'Abîkân, Riyad, 1420/1999, III, 930; el-İsnevî, Cemâlüddîn Abdürrahîm b. el-Hasen, *Nihâyetü's-sûl fî şerhi Minhâci'l-vusûl*, Âlimü'l-Kütüb, Kahire, t.y., II, 421; el-Merdâvî, *et-Tahbîr*, VI, 2606; Koca, Ferhat, *İslam Hukuk Metodolojisinde Tahsis*, s. 203.

²¹⁶ el-Ankebût, 29/14.

²¹⁷ er-Râzî, *el-Mahsûl*, III, 39.

²¹⁸ el-Hicr, 15/42.

²¹⁹ er-Râzî, *el-Mahsûl*, III, 39.

İmam Mâlik'in de yeminler ve şartlar dışındaki görüşü budur. Yeminler ve şartlar konusunda ise, olumsuz cümleden yapılan istisna, müstesnayı olumlu kılmadığını söylemektedir. Karâfi, Şâfiilerin bu konuda iki görüşü olduğunu söylemektedir. Bazılarına göre yeminler ve şartlar dâhil her yerde olumsuz cümleden yapılan istisna müstesnayı olumlu kılar. Bazıları ise imam Mâlik'in görüşündedirler.²²⁰

Ebû Hanîfe ve eshabının çoğuna göre olumsuz bir cümleden yapılan istisnanın müstesnayı olumluya çevirme işlevi yoktur. Onlara göre burada olumsuzluk ile olumluluk arasında orta bir durum vardır. Yani bu hüküm meskûtün anı hükmündedir. “ما قام القوم إلا زيدا” “Zeyd dışında kavim kalkmadı” denildiğinde, kavmin kalkmadığına hüküm edilmiştir. Zeyd'in ise kalkıp kalmadığına dair herhangi bir hüküm yapılmamıştır. Dolayısıyla ona göre bu tür istisnalar, sadece müstesnanın, hükmün kapsamı dışında bırakıldığını göstermektedir.²²¹

el-Mahsûl, İrşâdü'l-fuhûl ve başka usûl eserlerine bakıldığında Ebû Hanîfe'ye göre olumlu cümleden istisna yapıldığında müstesna hakkında anlam olumsuz olduğu anlaşılmaktadır. Hatta Şâfiî fıkıhçısı el-İsnevî (ö. 772/1370), Hanefîler dâhil herkesin olumlu cümleden istisna yapıldığında, müstesna hakkında anlamın olumsuz olması konusunda ittifak ettiğini, ihtilafın ise sadece olumsuz cümleden istisna yapıldığında müstesnanın olumlu olup olmamasında olduğuna dair bir nakilde bulunmuştur.²²²

Fakat Ebû Hanîfe'ye göre olumlu cümleden istisna yapıldığında müstesna hakkında anlam olumsuz olsa da bu olumsuzluk istisnadan değil, *adem-i aslî*'den kaynaklanır. Şâfiî âlim Zerkeşî bu konuda şöyle demektedir: “Bize göre olumsuz cümleden istisna edildiğinde, müstesna hakkında mana olumlu olur. Olumlu cümleden istisna edildiğinde de müstesna hakkında anlam olumsuz olur. Hanefîlere göre ise olumsuz bir cümleden yapılan istisnanın müstesnayı olumluya çevirme işlevi yoktur. Olumlu bir cümleden istisna edildiğinde ise, müstesna hakkında mana olumsuzlaşır ama bu istisnadan kaynaklanan bir şey değil belki *adem-i aslî*'den dolayı böyledir. Yani bize göre olumlu bir cümleden istisna edildiğinde müstesna hakkında mananın olumsuzlaşmasının sebebi istisnadır. Hanefîlere göre ise bunun sebebi *adem-i aslî*'dir. Sonuç olarak hem bize hem

²²⁰ Karâfi, Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs, *el-Furûk*, (thk. Ömer Hasan el-Kıyyâm), Müessesetü'r-risale, Beyrut, 1424/2003, II, 171.

²²¹ er-Râzî, *el-Mahsûl*, III, 39; Karâfi, *el-İstiğnâ*, s. 457-458; Emîr Pâdişâh, *Teysîrü't-Tahrîr*, I, 293; el-Leknevî, *Fevâtihu'r-Rahamût*, I, 334.

²²² er-Râzî, *el-Mahsûl*, III, 39; el-İsnevî, *Nihâyetü's-sûl*, II, 422; Şevkânî, *İrşâd*, II, 656.

de Hanefîlere göre olumlu bir cümleden istisna edildiğinde, müstesna hakkında mananın olumsuzlaştığından dolayı er-Râzî ve benzeri âlimler, sebepteki ihtilafı göz önüne alıp bu konuda da ihtilaf vardır dememişler. Örneğin قام القوم الا زيدا “Zeyd hariç, topluluk ayağa kalktı” denildiğinde, her iki görüş taraftarları da bu cümleden Zeyd’in kalkmadığının anlaşılacağını kabul ederler. Ancak birinci görüş sahiplerine göre bu, istisnanın kendisinden anlaşılır. İkinci görüş sahiplerine göre ise aslolan, zaten Zeyd’in kalkmamış olmasıdır. ما قام القوم الا زيدا “Zeyd hariç, kavim ayağa kalkmadı” denildiğinde ise, birinci görüşe göre bu cümleden Zeyd’in kalktığı anlaşılır. İkinci görüşe göre ise Zeyd’in kalktığı anlaşılmaz ve Zeyd, kendisinden hiç söz edilmemiş hükmündedir.²²³

Ancak Zerkeşî’nin bu söylediklerinin aksine Karâfî, Hanefîlerin önde gelenlerine bu konunun sorulduğunu onların ise şu cevabı verdiklerini söylemiştir: “Bize göre her iki konuda aynıdır. Yani Olumlu bir cümleden istisna edildiğinde, müstesna hakkında mana olumsuzlaşmaz, olumsuz bir cümleden de istisna edildiğinde müstesna hakkında mana olumlulaşmaz. Ve furu’ meseleleri de bu kural üzerine bina edilmişler.”²²⁴

er-Râzî’den de bu konuda iki farklı görüşler rivayet edilmiştir. *el-Mahsûl*’da olumlu cümleden yapılan istisnanın müstesnayı olumsuzlaştırdığını, olumsuz cümleden yapılan istisnanın da müstesnayı olumlulaştırdığını söylemektedir. *el-Meâlim*’de ise olumsuz cümleden yapılan istisnanın müstesnayı olumlu yapmadığını söylemektedir.²²⁵

Bu ihtilaf hem tam olan istisna da hem muferrağ olan istisna da var. Örneğin ما قام الا زيد “Zeyd dışında (kimse) kalkmadı” denildiğinde de Hanefîlere göre Zeyd hakkında herhangi bir hüküm meydana gelmemiştir.²²⁶

Karâfî, olumsuz bir cümleden yapılan istisnanın müstesnayı olumluya çevirme kuralını şartlara bağlı olan hükümler ile şartlara bağlı olmayan hükümlerde cari olması arasında fark yapmıştır. Karâfî, konuyu şöyle açıklamaktadır: “Sebebin meydana gelmesi ile müsebbeb meydana gelir. Sebebin yok olması ile müsebbeb yok olur. Şartın yok olmasıyla meşrut yok olur ama şartın meydana gelmesi ile meşrutun meydana gelmesi gerekmez. Mâniin meydana gelmesi ile yokluk meydana gelir. Mâniin yok olmasıyla

²²³ Zerkeşî, *el-Bahru'l-Muhît*, III, 301.

²²⁴ Karâfî, *el-İstiğnâ*, s. 454.

²²⁵ er-Râzî, *el-Mahsûl*, III, 39; er-Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer, *el-Meâlim fi usûli'l-fikh*, (thk. Alî Muhammed İvaz ve Âdil Ahmed Abdulmevcûd), Dârü'l-Âlimü'l-marife, Kahire, 1414/1994, s. 94.

²²⁶ Karâfî, *el-İstiğnâ*, s. 459.

hiç varlık veya yokluk gerekmez. Örneğin abdest namazın şartlarındandır ve abdestin olmaması namazın sahih olmasına engeldir. Ancak abdestin olması, namazın sahih olmasını gerektirmez. Çünkü namaz, setri avret gibi diğer şartlardan bir tanesinin olmamasından dolayı da sahih olmayabilir. Dolayısıyla “*Allah, abdestsiz namazı kabul etmez*”²²⁷ hadisinden, İ’ gelmeden önce kabul olmayan şey, İ’nin gelmesiyle kabul olur hükmü çıkmaz. Keza “*Velisiz nikâh olmaz*”²²⁸ ve “*Mescide komşu olan kişinin mescid dışındaki namazı olmaz*”²²⁹ hadislerinden de, İ’ gelmeden önce kabul olmayan şey, İ’nin gelmesiyle kabul olur hükmü çıkmaz. Çünkü abdest namazın, veli nikâhın, mescid ise namazın (veya faziletin) şartlarındandır. Fakat şartın olması, meşrutun meydana gelmesini gerektirmez. Çünkü başka bir şartın olmamasından dolayı meydana gelmemesi de mümkündür. İşte bundan dolayı olumsuz bir cümleden yapılan istisnanın müstesnayı olumluya çevirme kuralına “şartlar müstesna” kaydını eklemek gerekir. Yani şartlara bağlı olanları bu kuralın dışında bırakmak gerekir. Bu kaydı eklemekle aynı zamanda Hanefilerin getirdiği delillere de cevap verilir.²³⁰

1.3.2. Mütakellim ile Hanefî Usûlcüleri Arasında Müsbetten ve Nefiyden İstisna Etme Konusundaki İhtilafın Çıkış Yeri:

Bütün usûlcüler İ’nin müstesnayı müstesna minhunun hükmünden çıkardığını, çıkarılanın müstesna minh olduğunu ve iki zıttın bir arada toplanamayacağından bir zıttan çıkanın öbür zıttı girmesi gerekir kaidesinin doğruluğu konusunda ittifak etmişler. Dolayısıyla bu kaideye göre müstesna, olumluluktan çıkınca olumsuzluğa girmesi ve olumsuzluktan çıkınca da olumluluğa girmesi gerekir. Bu konuda bütün âlimler ittifak etmişler. Yalnız usûlcüler başka bir şeyde ihtilafa girmişler. Örneğin قام زيداً “Zeyd hariç kavim kalktı” denildiğinde, burada iki şey meydana gelir. Birincisi kalkmak hükmü, yani kalkmanın meydana gelmesi, ikincisi kalkmanın kendisidir. Çoğunluğa göre Zeyd, kalkmak hükmünden çıkıp onun zıttı olan kalkmamak hükmüne girmiştir. Hanefilere göre ise Zeyd, bir hükümden çıkıp onun zıttı olan “hükümün olmaması”na girmiştir. Dolayısıyla kendisi mahkûmün aleyh olmayıp, örneğimizde kalkmış da olabilir, kalkmamış da olabilir. Sonuç olarak çoğunluğa göre

²²⁷ İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd, *es-Sünen*, Mektebetü’l-Meârif, Riyad, t.y., Taharet, 2.

²²⁸ İbn Mâce, Nikâh, 15.

²²⁹ el-Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin, *es-Sünenü’l-Kübrâ*, (thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ), Dârü’l-kütübi’l-ilmîyye, Beyrut, 1423/2003, III, 81.

²³⁰ Karâfî, *el-Furûk*, II, 178-179.

kalkmak hükmünden çıkıp kalkmamak hükmüne girmiştir. Hanefilere göre ise; hükümden çıkıp âdemü'l-hükme girmiştir. Dolayısıyla her iki görüş arasında fark burdan meydana gelmektedir.²³¹

Mütekellimin usûlcüleri, olumlu bir cümleden yapılan istisnanın müstesnayı olumsuz kıldığına, olumsuz cümleden yapılan istisnanın da müstesnayı olumlu kıldığına dair şu delilleri zikretmektedirler:

1. Şayet istisna kendisinden önceki hükmün zıddını ifade edemiyorsa, istisnanın ne anlamı vardır? Keza zıt hükümler ifade etmiyorsa munkatı' istisna batıl olur. Çünkü munkatı istisna, çıkarmayı ifade etmemektedir. Çıkarmayı ifade etmediği için ve sukût istisnadan önce de olduğu için munkatı' istisna yapmanın bir anlamı kalmamaktadır. Dolayısıyla munkatı' istisnanın batıl olmaması ve bir mana ifade edebilmesi için kendisine müstesna minhunun zıddına bir hüküm ifade etme olanağı verilmiştir. İstisnanın her iki kısmı aynı tarzda kullanıldıkları halde birine sunulan bu olanağın öbürüne verilmemesi tercihu bila müreccih olur. Onun için hem munkatı', hem de muttasıl istisnaya, müstesna minhunun zıddına olan hükmü ifade etmeleri olanağı verilmesi gerekir.²³²

Bu delile şöyle bir cevap verilmiştir: Munkatı' istisnaya verilmiş olanın, muttasıl istisnaya da verilmesi gerekmez. Bu konuda muttasıl istisnayı, munkatı' istisnaya kıyas yapmak kıyasu meâl farık olur. Çünkü istisna edatları, munkatı' istisnada mecâzi olarak, muttasıl istisnada ise hakikî olarak kullanılmaktadırlar. Dolayısıyla istisna mecâzi olarak bir hüküm ifade ettiği zaman, aynı hükmü hakikî olduğu zaman da ifade etmesi gerekmez. Çünkü munkatı' istisnada cinsler farklı olduğu için “çıkarılmak” meydana gelmez. Dolayısıyla munkatı' istisnada “çıkarılmak” meydana gelmediği gibi, müstesna meskutün anh hükmünde de olunca, onunla müstesna minhunun hükümleri aynı olduğu vehmi ortaya çıkabilir. Bu vehmi ortadan kaldırmak için kendisine, müstesna minhuya muhalif hüküm ifade etme olanağı verilmiştir. Bu munkatı' istisnada geçerlidir. Muttasıl istisnada değil.²³³

²³¹ Karâfi, *el-İstiğnâ*, s. 459.

²³² el-Leknevî, *Fevâtihu'r-Rahamût*, I, 334-335; Câbir, Mahmûd Sâlih, *Tahsisu'l-Âmm bi'l-İstisnâ inda'l-Usûliyyîn*, Mecelletü'l-Şerîa ve'd-dirâsâti'l-İslâmiyye, c. XX, Sayı: 61, 2005, Kuveyt, s. 59.

²³³ el-Leknevî, *a.g.e.*, I, 335; Câbir, *a.g.e.*, s. 59.

Delille verilen cevaba ise şöyle bir yanıt verilmiş: Munkatı' istisnada, müstesna meskutün anı hükmünde olunca, müstesna münh ile hükümleri aynı olduğu vehminden dolayı, muttasıl istisnayı munkatı' istisnaya kıyas yapmak kıyası meâl farık olur demek, bu vehim olduğu zaman doğru olur. Fakat vehim olmadığı zaman, munkatı' istisnada "hükümlerin zıt olma" hükmü uygulanmayacak mı? Şayet uygulanmazsa munkatı' istisna batıl olur. Dolayısıyla verilen cevap sadece vehim olduğu zaman geçerlidir. Munkatı' istisnanın hiçbir zaman batıl duruma düşmemesi için hükümlerin muhalif olma olanağının kendisinde her zaman icra edilmesi lazım. Ve bu konuda da muttasıl istisna kendisine kıyas edilebilir.²³⁴

2. Lugat ehlinden rivayet edildiğine göre, istisna olumsuzluşturur, olumluyu da olumsuzlaştırır. Meani Âlimleri ان زیداً ليس بقائم "Muhakkak Zeyd ayakta değil" diyen birine, ما زيد إلا قائماً "Zeyd ancak ayakta" diye cevap verilebileceğini söylemektedirler. Yani olumsuz olan cümleye, olumlu bir cümle ile cevap vermektedirler. Bu olumlu cevap, ان زیداً ليس بقائم cümlesini olumlulaştırmaktadır. Demekki istisnada olumsuz cümleyi olumlulaştırmaktadır.²³⁵

Hanefîler bu delile şöyle cevap vermişlerdir: Lugat ehlinden rivayet edildiğine göre istisnanın olumsuzluşturması, olumluyu da olumsuzlaştırması bir çeşit mecâzdır. Çünkü lugat ehli التثنية بعد التثنية "istisnanın işlevi, çıkarmaktır ve istisna işleminden sonra geriye kalanı konuşmaktır" sözleriyle beraber, "istisna olumsuz cümleden yapıldığında müstesna hakkında anlamını olumlulaştırır, olumlu cümleden yapıldığında ise onu olumsuzlaştırır" sözünü de söylemektedirler. Bu iki söz birbiriyle çeliştiklerinden dolayı birinci sözleri istisnanın asıl vaz'ıdır. İkinci sözleri ise istisnanın mecâzi olarak (işaret yoluyla) yaptığı şeydir.²³⁶

Hanefîlerin bu cevaplarına şöyle yanıt verilmektedir: Lugatçıların söyledikleri açıktır. Bununla mecâz kast edilmiştir gibi bir cevapla, cevap verilmez. Hem kelimada asıl olan hakikattir. Hakikatten, ancak hakikat mazur olursa veya kelamı hakikî manadan

²³⁴ el-Leknevî, *Fevâtihu'r-Rahamût*, I, 335; Câbir, *Tahsîsu'l-Âmm*, s. 59.

²³⁵ Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ahmed, *el-Usûl*, (thk. Ebü'l-vefâ el-Afgânî), Lücnütü İhyâi'l-Maârifî'n-Nûmaniyye, Haydarâbâd, t.y., II, 41; el-Leknevî, *a.g.e.*, I, 335; Câbir, *a.g.m.*, s. 59.

²³⁶ Serahsî, *a.g.e.*, II, 41; Câbir, *a.g.e.*, s. 59-60.

çıkarmaya delalet eden bir karine olursa o zaman hakikî manadan vazgeçilir. Burada ise böyle bir şey yoktur.²³⁷

3. Biri, لا إله إلا الله “Allah’tan başka ilah yoktur” dediği zaman, Allah’ın tek ilah olduğunu ve Allah’tan başka hiçbir ilah olmadığını ispat etmiş olur. Şayet istisna olumsuz olan hükmü müstesna için olumlu kılmazsa, burada sadece Allah (c.c.) dışındaki ilahların yokluğunu ispat etmiş olur. Allah’ın mevcudiyetini ispat etmiş olmaz. Dolayısıyla iman için gereken kelime-i tevhidi tamamlamış olmaz.²³⁸

Hanefiler bu delile birkaç şekilde cevap vermişlerdir:

a) Kelime-i tevhit sadece Allah’ın dışındaki ilahların olmadığına delalet etmektedir. Allahın ilahlığına ise şarî’in örfü delalet etmiştir.²³⁹

b) Kelime-i tevhidin muhatapları müşriklerdir. Müşrikler Allah’ın ilahlığıyla beraber başka putların ilahlığını da kabul ediyorlardı. Burada amaç, müşriklerin Allah dışındaki ilahlarını nefiy etmektir. Allah’ın ilahlığını ispat etmek değildir. Çünkü müşrikler Allah’ın ilahlığını kabul ettikleri için Allah’ın ilahlığını ispatlamaya gerek yoktur.²⁴⁰

c) Kelime-i tevhidi söyleyen kişinin keraine-i haliyesi, onun Allah dışındaki ilahları nefiy etmesiyle Allah’ın ilahlığını ispat etmeyi kast ettiğine delalet etmektedir. Kelime-i tevhidi söyleyenin Müslümanlığı, lafzın delaletinden dolayı değil, bu karinelere dolayı kabul olmaktadır. Karinelerin olmaması asıl olduğu için burada asıl olanın üzerine hamil edilmektedir. Aslında burada mana zaten anlaşıldığı için karinelere de gerek yoktur.²⁴¹

d) Kelime-i tevhit, Allah’tan başka ilahların olmadığına lügavi manasıyla delalet etmektedir. Allah’ın tek ilah olmasını ise işaret yoluyla ispat etmektedir. Serahsî (ö. 483/1090 [?]), müsbetliğin nefiy ile vakitlendiğini ve nefiyin hükmü bitince orada ancak müsbetliğin kaldığını söylemektedir. Yani kelime-i tevhidin lafzı Allah’ın

²³⁷ Câbir, *Tahsîsu'l-Âmm*, s. 60.

²³⁸ er-Râzî, *el-Mahsûl*, III, 39; Âmidî, *el-İhkâm*, II, 378; İbnü'l-Hâcib, *Münteha's-sûl*, II, 817; el-Leknevî, *Fevâtihu'r-Rahamût*, I, 335; Câbir, *a.g.m.*, s. 61.

²³⁹ el-Leknevî, *a.g.e.*, I, 335; Câbir, *a.g.m.*, s. 61.

²⁴⁰ el-Leknevî, *a.g.e.*, I, 336; Câbir, *a.g.m.*, s. 61.

²⁴¹ Câbir, *a.g.e.*, s. 61-62.

dışındaki ilahlardan ilahlığı nefiy edip, ulûhiyet konusunda ortaklığı ortadan kaldırıncaya kadar daha sonra işaret yoluyla Allah'ın vahdaniyetini ispat etmektedir.²⁴²

Hanefîlerin kelime-i tevhit için verdikleri bu cevaplara şöyle yanıt verilmiştir: Kelime-i tevhidin Allah'ın ilahlığına işaret yoluyla delalet ettiğine dair iddiada bulunmak, asılsız bir şeyi iddia etmektir. Bilakis bunu söylemek doğru değildir. Çünkü kelime-i tevhit söylenildiği zaman, insanların ilk aklına gelen şey, bununla maksat Allah'ın ilahlığını ispat etmektir. İnsanların zihinlerine de bunu getirmek için harici bir karineye de ihtiyaç yoktur. İnsanların aklına hemen bunun gelmesi, bunun lugavi vaz'ının da bu olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Hanefîlerin kelime-i tevhit için verdikleri cevapların hiçbiri tatmin edici değildir.²⁴³

4. لا عالم في البلد إلا زيد denildiğinde, bu cümlemin delalet edebileceği en yakın mana ve bunu işiten herkesin aklına gelen ilk şey Zeyd'in âlim olmasıdır. Şayet istisna olumsuzluğa olumsuzluğa dönüştürmezse, lafızların bu anlaşılan şeye delalet etmemesi gerekir.²⁴⁴

Hanefîler buna da şöyle cevap vermişlerdir: لا عالم في البلد إلا زيد örneğinde, şehirde âlim olmadığına lafız delalet etmektedir. Zeyd'in âlimliği ise lafzın işaretiyle veya oradaki halkın onu öyle bilmesiyle bilinmektedir.²⁴⁵

5. فَذُوقُوا فَلَنْ نَزِيدَكُمْ إِلَّا عَذَابًا “Artık tadınız, bundan böyle size azabdan başka bir şey artırmayız.”²⁴⁶ âyetinde, şayet istisna olumsuz olanı olumlu yapmazsa, hiçbir şeyin artırılmaması gerektiği gibi mananın da eksik kalmasına sebep olacaktır.²⁴⁷

Hanefî usûlcüleri ise olumsuz cümleden yapılan istisnanın müstesna olarak olumlu kılmadığına dair şu delilleri zikrederler:

1. لا عالم إلا زيد “Zeyd dışında alim yok” denildiğinde, buradan iki şey meydana gelir. Hüküm ve Yokluk. إلا زيد sözü, birincisine yani hükme dönebilir. Hükme döndüğü zaman olumsuz cümleyi olumlulaştırmaz. Çünkü istisna sadece kendisinden önceki hükümü izale eder, başka bir hüküm meydana getirmez ve müstesna da meskûtün anı

²⁴² Serahsî, *el-Usûl*, II, 42; Câbir, *Tahsîsu'l-Âmm*, s. 62.

²⁴³ Câbir, *a.g.m.*, s. 62.

²⁴⁴ Âmidî, *el-İhkâm*, II, 378; Karâfî, *el-İstiğnâ*, s. 455.

²⁴⁵ el-Buhârî, Abdülazîz, *Keşfü'l-esrâr*, III, 191.

²⁴⁶ en-Nebe, 72/30.

²⁴⁷ Zerkeşî, *el-Bahrü'l-Muhît*, III, 302; el-Merdâvî, *et-Tahbîr*, VI, 2611.

hükümünde olur. Yani ne olumsuzlukla ne de olumlulukla müstesna üzerine hüküm edilir. İkincisine de (yokluğa) dönebilir. O zaman olumsuz cümleyi olumlulaştırır. Çünkü yokluğu def etmek bir şeyi meydana getirmektir. Ancak *إِلَّا زَيْدٌ* sözü birincisine dönmesi daha evlâdır. Çünkü lafızlar zihinlerdeki hükümlere delalet etmek için vaz' edilmişler. Harici şeylere delalet etmek için vaz' edilmemişler.²⁴⁸

2. Hz. Peygamber (s.a.s.) *لَا يَقْبَلُ اللَّهُ صَلَاةً إِلَّا بِطُهْرٍ* “Allah, abdestsiz namazı kabul etmez.” buyurmuştur. Bu hadiste olumsuz cümleden istisna edilmiştir. Şayet istisna olumsuz cümleyi olumlu yapacaksa, abdest bulundu takdirde namazın kabul edileceğine hükmedilmesi gerekir. Hâlbuki abdest olduğu halde namazın başka bir sebepten dolayı kabul olmaması mümkündür. Keza *لَا نِكَاحَ إِلَّا بِوَلِيِّ* “Velisiz nikah olmaz.” hadisinde, istisna olumsuz cümleden gelmiştir. Şayet istisna olumsuz cümleyi olumlu yapsaydı, veli olduğu takdirde nikâhın sahih olması gerekecekti. Ancak veli olduğu halde nikâhın başka bir şartı olmadığına nikâh sahih olmaz.²⁴⁹

Bu delillere şu şekilde cevaplar verilmiştir: Karâfi'nin olumsuz bir cümleden yapılan istisnanın müstesnayı olumluya çevirme kuralına, “şartlar müstesna” kaydını eklemek gerektiğine dair söylediklerini açıklamıştık. Dolayısıyla ikinci delillerinde zikredilen hadislerin hepsinde şart vardır. Hem hadislerde *إِلَّا* hasr içindir. Hasr da bazen mübalağa için getirilir. Dolayısıyla burada namazın sahih olması sadece abdeste, nikâhın sahih olması ise sadece veliye bağlı olduğu anlamı çıkmaz. Örneğin *الحج عرفة* “Hac arafedir”²⁵⁰ hadisinde, mübalağa vardır. Çünkü haccın sahih olması sadece arafatta durmaya bağlı değildir. Bilakis haccın sahih olabilmesi için ihrama girmek gibi diğer farzlarda vardır. Sadece arafatta durup öbür farzları yerine getirmemek, haccın sahih olmasına engeldir. Dolayısıyla bu hadiste nasıl mübalağa varsa, abdest ve veli hadislerinde de mübalağa vardır. Son olarak da istisna olumsuzluğunu olumlulaştırır derken, buradaki olumluluktan kast edilen, umumi olumluluk değil, belki mutlak olumluluktur. Yani abdestin olması namazın sahih olmasını mutlak olarak ister. Abdestin olması umumi olarak her durumda namazın sahih olmasını istemez.²⁵¹

²⁴⁸ Serahsî, *el-Usûl*, II, 41; el-Buhârî, Abdülazîz, *Keşfü'l-esrâr*, III, 191; Zerkeşî, *el-Bahru'l-Muhît*, III, 302; Şevkânî, *İrşâd*, II, 657.

²⁴⁹ Âmidî, *el-İhkâm*, II, 378; Karâfi, *el-İstiğnâ*, s. 455-456; İbn Müflih, *Usûlü'l-fikh*, III, 931; et-Teftâzânî, *Şerhu't-Telvîh*, II, 51; Zerkeşî, *a.g.e.*, III, 302; el-Leknevî, *Fevâtihu'r-Rahamât*, I, 337.

²⁵⁰ Tirmizî, *Hac*, 57.

²⁵¹ el-İsnevî, *Nihâyetü's-sûl*, II, 427-428.

Özet olarak Sîbeveyh, Basra nahiv okulu, Şâfî, Mâlikî, Hanbelî'nin genelinin ve Pezdevî, Halvânî, ve Debûsî'nin de içinde bulunduğu Hanefilerden bir taifeye göre, olumlu bir cümleden istisna yapmak müstesnayı olumsuz kılar. Olumsuz cümleden istisna yapmak ise müstesnayı olumlu kılar. Kisâî, Küfe nahiv okulu, Ebû Hanîfe ve eshabının çoğunluğuna göre olumsuz bir cümleden yapılan istisnanın müstesnayı olumluya çevirme işlevi yoktur. Ebû Hanîfe'ye göre burada olumsuzluk ile olumluluk arasında orta bir durum vardır. Yani bu hüküm meskûtün anı (hiç bahsedilmemiş) hükmündedir. İmam Mâlik'e göre ise yeminler dışında olumlu bir cümleden istisna yapmak müstesnayı olumsuz kılar. Olumsuz cümleden istisna yapmak ise müstesnayı olumlu kılar. Yeminler konusunda ise olumsuz cümleden yapılan istisna, müstesnayı olumlu kılmaz. Delillere baktığımızda en uygun görüşün çoğunluğun görüşü olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü Hanefilerin getirdiği deliller de genellikle tekellüfe kaçmışlar. Ya mecâzdır ya lafzın işaretiyle ve şâri'in örfüyle gibi deliller öne sürmüşler. Hâlbuki mecâzın yerine hakikati, işaret ve şâri'in örfü yerine açıkça beyan edileni tutmak daha evlâdır. Getirdikleri hadislerde ise zaten hepsinde “şart” vardır. Şartların olduğu yerlerde ise çoğunluğa göre zaten istisnanın olumsuzluğunu olumluya çevirmesi kuralı geçerli değildir. Allah (c.c.) daha iyi bilir.

1.4. HARAMDAN İSTİSNA YAPMAK

Haramdan istisna yapmak, istisna edilen şeyin mubah olmasını gerektirir. Zerkeşî, usûl âlimlerinin bu konuya değinmediklerini söylemiştir. Zerkeşî, *Zehair* adlı eserin sahibinin şu hadisi zikrederken haramdan yapılan istisnadan bahsettiğini söylemiştir: لَا يَحِلُّ لِامْرَأَةٍ تُوْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ، أَنْ تُحَدَّ عَلَى مَيِّتٍ فَوْقَ ثَلَاثٍ، إِلَّا عَلَى زَوْجٍ، فَإِنَّهَا تُحَدُّ عَلَيْهِ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَعَشْرًا “Allah'a ve ahiret gününe iman eden bir kadının, eşinden başka bir ölü üzerine üç günden fazla yas tutması helâl olmaz. Lakin kadın, eşinin ölümü üzerine dört ay on gün yas tutar.”²⁵² Yani burada getirilen istisna ile haram olan yas, eşinin ölümü için helal kılınmıştır. Şâfî âlimi Kâdî Hüseyin (ö. 462/1069), eşinden başkası bir ölü üzerine üç günden fazla yas tutmak haram olduğundan ve eşinin ölümünden dolayı da yas tutmak vacip (gerekli) olduğundan bu hadiste vacibin haramdan istisna edildiğini söylemiştir.

²⁵² Buhârî, Cenâiz, 30.

Zerkeşî, vacibin caizden, haramın da mubahtan istisna edilmesinin caiz olduğunu söylemektedir.²⁵³



²⁵³ Zerkeşî, *el-Bahru'l-Muhît*, III, 303.

İKİNCİ BÖLÜM
MÜTEKELLİMİN USÛLCÜLERİNE GÖRE İSTİSNANIN
ŞARTLARI VE İSTİSNANIN BAZI HALLERİ

1. İSTİSNANIN ŞARTLARI

Usûlcüler istisnanın sahih olabilmesi için şu yedi maddeyi şart koşmuşlar:

1. İttisal (Müstesnanın müstesna minhuya lafzen veya hükmen bitişik olması),²⁵⁴
2. Müstesnanın müstesna minhunun cinsinden olması,²⁵⁵
3. Müstesnanın müstağrak olmaması,²⁵⁶
4. Niyet ve Sema',²⁵⁷
5. Kelamda atf harfinin olmaması,²⁵⁸
6. İstisnanın muayyen bir şeyden olmaması,²⁵⁹
7. Müstesnanın mübhem olmaması.²⁶⁰

Bütün bu maddeleri tek tek ele alalım.

1.1. İTTİSAL

Müstesnanın müstesna minhuya lâfzen veya hükmen bitişik olması şart koşulmuştur. Lâfzen ile kast edilen şey, *لَهُ عَلَيَّ عَشْرَةٌ إِلَّا بِرْهَمًا*, örneğinde olduğu gibi müstesnanın, müstesna minhuya lâfzen bitişmesi demektir. Hükmen ile kast edilen ise, Müstesna ile müstesna minh arasında konuyla alakası olmayan bir kelamın veya uzun bir sükûtun girmemesidir. Râzî bu konuda örfün belirleyici olduğunu söyler. Buna göre nefes alıp vermek, esnemek, yutkunmak gibi tabîî durumlardan kaynaklanan fasıllar ittisala zarar vermez.²⁶¹

²⁵⁴ el-Bâkîllânî, *et-Takrîb*, III, 128; el-Ferrâ, *el-Udde*, II, 660; Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, III, 379; er-Râzî, *el-Mahsûl*, III, 28; İbn Kudâme Muvaffakuddîn, *Ravzatü'n-nâzir*, II, 746; Âmidî, *el-İhkâm*, II, 353; Zerkeşî, *el-Bahru'l-Muhît*, III, 284; İbnü'n-Neccâr, *Şerhu'l-Kevkebi'l-Münîr*, III, 297; Koca, Ferhat, *İslam Hukuk Metodolojisinde Tahsis*, s. 199.

²⁵⁵ Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, III, 381; İbn Kudâme Muvaffakuddîn, *a.g.e.*, II, 747; Âmidî, *a.g.e.*, II, 357; Koca, Ferhat, *a.g.e.*, s. 202.

²⁵⁶ Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, III, 385; er-Râzî, *el-Mahsûl*, III, 37; Âmidî, *a.g.e.*, II, 363; İbnü'l-Hâcib, *Muntehe's-sûl*, II, 806; Koca, Ferhat, *a.g.e.*, s. 201.

²⁵⁷ İbnü'n-Neccâr, *a.g.e.*, III, 303-304; el-Âmûdî, Mahmûd Muhammed, *Eseru'd-Dirâsetü'n-Nahviyye fî delâleti't-Tahsîsi'l-Muttasil inda'l-Usûliyyîn*, Câmîatü'l-İslâmiyye Külliyyet'ül-Âdâb Kısmu'l-Lugatü'l-Arabiyye, Y.lisans tezi, Gazze, 1426/2005, s. 43.

²⁵⁸ Zerkeşî, *a.g.e.*, III, 293; Şevkânî, *İrşâd*, II, 655; Koca, Ferhat, *a.g.e.*, s. 202.

²⁵⁹ Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh, *Nihâyetü'l-matlab fî dirâyeti'l-mezheb*, (thk. Abdulazîm Mahmûd ed- Dîbî), Dârü'l-minhâc, Cidde, 1428/2007, VII, 67; Zerkeşî, *a.g.e.*, III, 293; Şevkânî, *a.g.e.*, II, 656; Koca, Ferhat, *a.g.e.*, s. 202.

²⁶⁰ es-Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, Mekke, 1418/1997, s. 379.

²⁶¹ er-Râzî, *el-Mahsûl*, III, 28; İbnü'l-Hâcib, *a.g.e.*, II, 800; Zerkeşî, *a.g.e.*, III, 284; Şevkânî, *a.g.e.*, II, 647.

Bazı fakihler ittisalın sadece Kur'an'da caiz olduğu görüşündedirler. Serahsî de neshi içermeyen kelimada infisalın sahih olmadığını söylemiştir. Bazı Mâlikîler istisnanın lâfzen geciktirmesinin ancak müstesnanın müstesna minhuya bitştirilmesinin niyet edilmesi şartıyla caiz olduğunu ifade etmişlerdir. Ahmed b. Hanbel'den rivayet edilen görüşe göre yeminlerde yapılan istisnada başka kelam karışmaması durumunda az bir fasıl olabilir. Ahmed b. Hanbel'den bu konuda meclis birliğinin gerekli olup olmamasında iki görüş nakledilir. Hanbelî fakih Ebû Ferec el-Makdisî (ö. 682/1283), başka bir kelama başlansa bile meclis birliği olduğu sürece aradaki fasılın sahih olduğunu söyler. Tâvûs (ö. 106/725) meclis birliği olduğu sürece istisnada fasıl olabileceğini nakleder. Fasılın süresine dair Mücâhid'den (ö. 103/721) iki yıl; Sâid b. Cübeyr'den (ö. 94/713 [?]) bir gün, bir hafta, dört ay ve bir sene gibi farklı rivayetler; İbn Abbâs'tan bir sene, altı ay hatta ebedi olarak fasıl yapılabileceğine dair farklı rivayetler aktarılmıştır. Âmidî ve Râzî, Mâlikîlerden ittisalın niyetle olabileceğine dair rivayet edilen görüşün, İbn Abbâs'ın görüşü olduğunu söylemişlerdir. Atâ b. Ebî Rebâh (ö. 114/732), sütü bol bir devenin sütü sağılacak süre kadar, istisnanın tehir edilebileceğini söylemiştir. Bazıları başka bir kelama başlamadığı sürece sahihtir demişlerdir.²⁶²

Örfi ittisal şarttır diyen çoğunluk şu delilleri zikretmektedirler:

1. Resulullah (s.a.s.) “*Kim bir şey hususunda yemin eder, sonra da hilafını daha hayırlı görürse, derhal kefarete vererek yemininden vazgeçsin ve yemin ettiği husustan daha hayırlı olanı yapsın.*” buyurmuşlardır.²⁶³ Şayet ittisal şart olmasaydı Peygamberimiz (s.a.s.) daha hayırlısını görenlerin yeminlerini bozmamaları ve kefareten kurtulup daha hayırlısını yapmaları için onlara istisna yolunu gösterirdi. Çünkü Peygamberimiz (s.a.s.) insanlar için kolaylık dilerdi. Hiç şüphesiz istisna, kefarete

²⁶² el-Ferrâ, *el-Udde*, II, 660-661; eş-Şîrâzî, Ebu İshak Cemâlüddîn İbrâhîm b. Alî, *et-Tebstira fî usûli'l-fikh* (thk. Muhammed Hasan Heyto), Darü'l-fikr, Beyrut, 1403/1983, s. 161-163; Serahsî, *el-Usûl*, II, 36; er-Râzî, *el-Mahsûl*, III, 28; İbn Kudâme Muvaffakuddîn, *Ravzatü'n-nâzir*, II, 746-747; Âmidî, *el-İhkâm*, II, 353; İbnü'l-Hâcib, *Muntehe's-sûl*, II, 800; Karâfî, *el-İstiğnâ*, s. 434; İbnü'n-Neccâr, *Şerhu'l-Kevkebi'l-Münîr*, III, 298-301; Şevkânî, *İrşâd*, II, 649-651; Koca, Ferhat, *İslam Hukuk Metodolojisinde Tahsis*, s. 199-202.

²⁶³ Müslim, Eyman, 13.

vermekten daha kolaydır. Dolayısıyla Peygamberimiz (s.a.s.)’ın onlara istisna yolunu göstermemesi, istisnanın munfasıl olmasının sahih olmadığına delalet etmektedir.²⁶⁴

2. Eyyûb (a.s.)’ın eşi, hastalığı süresince ona hizmetten bir an bile geri durmamıştı. Fakat bir defasında üzüntüsü yüzünden Eyyûb (a.s.)’ı isyana teşvik eden bazı sözler söylemiş, buna canı sıkılan Eyyûb (a.s.) da iyileştiği zaman ona yüz sopa vurarak cezalandıracağına yemin etmişti. Ancak kadının maksadı kötü olmadığı, Eyyûb (a.s.) da sadakatinden ve hizmetinden dolayı onu çok sevdiği için Allah Teâlâ Sad süresi 44. âyetinde *“Eline bir demet sap al da onunla vur, yeminini böyle yerine getir”*²⁶⁵ demekle, Eyyûb (a.s.)’a bu cezayı sembolik bir şekilde uygulama yolunu göstermişti. Şayet munfasıl istisna sahih olsaydı, Allah’u (c.c.) Eyyûb (a.s.)’dan istisna etmesini isterdi. Dolayısıyla istisnanın ittisal olması gerektiğinden ondan böyle sembolik bir ceza uygulamasını istemiştir.²⁶⁶

3. *“Allah, kasıtsız olarak ağzınızdan çıkıveren yeminlerinizden dolayı sizi sorumlu tutmaz, fakat bilerek yaptığınız yeminlerden dolayı sizi sorumlu tutar. Bunun da kefareti, ailenize yedirdiğiniz yemeğin orta hallisinden on fakire yedirmek yahut onları giydirmek yahut da bir köle azat etmektir. Bunları bulamayan üç gün oruç tutmalıdır. Yemin ettiğiniz takdirde yeminlerinizin kefareti işte budur. Yeminlerinizi koruyun (onlara riayet edin). Allah size âyetlerini açıklıyor; umulur ki şükredersiniz!”*²⁶⁷ âyetinde de, Allah (c.c.) bilerek yemin edenlerin kefareti vermeleri gerektiğini söylemiştir. Şayet istisnanın ittisal şartı olmasaydı kefareti vermeleri gerekmeyecekti. Çünkü bilerek yemin eden kişi, daha sonra istisna etmesi mümkün olacaktı.²⁶⁸

4. Lugat ehli munfasıl olan müstesna ile müstesna minhuyu düzgün bir kelam saymadıkları gibi onu Arap kelimelerinden de saymamışlardır. Örneğin biri “Zeyd’i gördüm” dedikten bir ay sonra “ayaktayken” derse, bununla Zeyd’in bir halinden haber vermiş olmaz. Keza köle sahibi kölesine “Zeyd’e ikram et” dedikten bir ay sonra “evime girerse” derse, bu şart sayılmaz. İşte bu iki örnekte olduğu gibi biri, لفلان علي “Falanın bende on dirhem alacağı var” dedikten bir ay veya bir sene sonra لا

²⁶⁴ el-Ferrâ, *el-Udde*, II, 661-662; Âmidî, *el-İhkâm*, II, 354; İbnü’l-Hâcib, *Münteha’s-sûl*, II, 803-804; Karâfî, *el-İstiğnâ*, s. 435; Koca, Ferhat, *İslam Hukuk Metodolojisinde Tahsis*, s. 200-201.

²⁶⁵ Sâd, 38/44

²⁶⁶ Zerkeşî, *el-Bahru’l-Muhît*, III, 286; İbnü’n-Neccâr, *Şerhu’l-Kevkebi’l-Münîr*, III, 301.

²⁶⁷ el-Maide, 5/89.

²⁶⁸ Zerkeşî, *a.g.e.*, III, 286.

درهماً “bir dirhem hariç” derse, bu istisna sayılmadığı gibi sahih bir kelam da sayılmaz.²⁶⁹

5. Şayet istisnanın ittisal olması şart olmasaydı doğru söyleyenin doğruluğu, yalan söyleyenin yalancılığı, yeminler, söz vermek, tehdit etmek, nikâh akitleri, alışveriş, kiralama ve kısacası hiçbir muamelenin olması mümkün olmayacaktı. Çünkü bunları yapanın bir müddet sonra, istisna edip cayması mümkün olacaktı. Dolayısıyla bu resmen bir oyun haline gelirdi ve şer’î bütün tasarrufların da iptal olması mümkün olacaktı.²⁷⁰

Bazı fakihler infisalın sadece Kur’an’da caiz olduğunu söylemektedirler. Cüveynî bunların önce delilini zikredip daha sonra onların deliline cevap vermiştir. Delilleri şudur: Allah’ın kelamı ezeldir. Kelamın öncesi ve sonrası yoktur. Allah’ın kelamın tertibi muhataplarına ulaşması yönündedir. İstisnanın sonra gelmesi sadece duyanların işitmesine ve anlayanların anlamalarına göre sonra gelmiştir. Yoksa Allah’ın kelamı ezeli olduğu için öncesi ve sonrası yoktur. Cüveynî buna cevap olarak da şöyle demiştir: Biz Allahın ezeli kelamından değil bize ulaşan kelamın ibaresinden bahsediyoruz. Bize ulaşan kelam nazım, vasıl ve fasıl olarak Arap kelamının manasına göre düzenlenmiştir.²⁷¹

Fasıl caizdir diyenler şu delilleri getirmektedirler:

1. Peygamberimiz (s.a.s.)’den şöyle rivayet edilmiştir:

وَاللَّهِ لِأَعْرُونَ فُرَيْشًا ثُمَّ سَكَتَ ثُمَّ قَالَ إِنْ شَاءَ اللَّهُ “Allah’a yemin olsun ki, kesinlikle Kureyş ile savaşağım. Sonra sustu ve sonra da şöyle dedi: Allah dilerse.”²⁷² Şayet sükuttan sonra istisna sahih olmasaydı Peygamberimiz (s.a.s.) bunu yapmazdı.²⁷³

Buna şöyle cevap verilmiştir: Peygamberimiz (s.a.s.)’in istisnadan önce sukût etmesi, nefesinin bitmesi veya esnemesi gibi hükmî istisnada zikredilen sebeplerden dolayı olabilir. Örfî ittisal şarttır diyen çoğunluğun getirdiği delillerin kuvvetli olmasından dolayı bu hadisi hükmî istisnaya hamil etmek yerinde olacaktır. Keza bu hadis, yeminler

²⁶⁹ Âmidî, *el-İhkâm*, II, 354.

²⁷⁰ Âmidî, *a.g.e.*, II, 354; Şevkânî, *İrşâd*, II, 650; Koca, Ferhat, *İslam Hukuk Metodolojisinde Tahsis*, s. 201.

²⁷¹ Cüveynî, *el-Burhân*, I, 387-388; ez-Zübyânî, *el-İstisnâ inda’l-Usûliyyîn*, s. 42.

²⁷² Beyhakî, *es-Sünenü’l-Kübrâ*, X, 82.

²⁷³ el-Ferrâ, *el-Udde*, II, 663; Âmidî, *a.g.e.*, II, 355; Karâfî, *el-İstiğnâ*, s. 436; Koca, Ferhat, *a.g.e.*, s. 200.

konusunda az bir sukütten sonra istisnanın yapılabileceğini göstermektedir. Bu hadiste fazla bir suküta delalet eden herhangi bir delil de yoktur.²⁷⁴

2. Yahudiler Peygamberimiz (s.a.s.)'a Ashâb-ı Kehf'in sayısını ve mağarada kaç yıl kaldıklarını sordular. Peygamberimiz (s.a.s.) yarın size cevap vereceğim dedi ama "İnşallah" demedi. Bu sebeple on küsur gün vahiy kesildi. Daha sonra

مَا يَعْلَمُهُمْ إِلَّا قَلِيلٌ فَلَا تُمَارِ فِيهِمْ إِلَّا مِرَاءً ظَاهِرًا وَلَا تَسْتَفْتِ فِيهِمْ مِنْهُمْ أَحَدًا - وَلَا تَقُولَنَّ لِسَيِّءٍ إِنِّي فَاعِلٌ ذَلِكَ غَدًا -
إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ وَادْكُرْ رَبَّكَ إِذَا نَسِيتَ

"De ki: Onların sayısını en iyi bilen Rabbim'dir. Onları pek az kimseden başkası bilmez. Bunun için, onlar hakkında, bu kısaca anlatılanın dışında, kimseyle tartışma ve onlar hakkında kimseden bir şey sorma. İnşallah demedikçe hiçbir şey için "Bunu yarın yapacağım" deme. Bunu unuttuğun takdirde Allah'ı an."²⁷⁵ âyetleri indi. Burada "İnşallah" kelimesi kendisinden önceki kelama bağlanmıştır. Yani yarın yapacağını söyleyeceğin şey için "İnşallah" de! Zaman olarak baktığımızda söylediği zaman ile yapacağı zaman arasında fark olduğu halde istisna edilmesi emrediliyor. Şayet bu sahih olmasaydı bununla emir olunmazdı.²⁷⁶

Bu delile şöyle cevap verilmiştir: Buradaki "İnşallah" kelimesi kendisinden önceki "Bunu yarın yapacağım" cümlesine değil, bilakis "Bunu unuttuğun takdirde Allah'ı an." cümlesine dönmektedir. Örneğin birine şunu yap dediğinizde muhatabınız "İnşallah" deyip, inşaallah bunu yapacağım demek ister. Burada da cümlenin anlamı, "Allah'ı zikretmeyi unuttuğum takdirde inşaallah Allah'ı anacağım."dır. Yani özetle burada "İnşallah" kelimesi kendisinden önceki cümleye değil, kendisinden sonra gelen cümleye bağlanmaktadır.²⁷⁷

3. İbn Abbâs, Tercümanü'l-Kur'ân lakabının gösterdiği üzere Arapların en fasihlerindendi. Kendisi de istisnada faslın caiz olduğunu söylemektedir. Bu da istisnada faslın sahih olduğuna delalet etmektedir.²⁷⁸ (İbn Abbâs'ın görüşünü detaylı olarak zikredeceğiz.)

²⁷⁴ Âmidî, *el-İhkâm*, II, 355-356; Şevkânî, *İrşâd*, II, 648.

²⁷⁵ el-Kehf, 18/22-23-24.

²⁷⁶ Âmidî, *a.g.e.*, II, 355; Karâfî, *el-İstiğnâ*, s. 437.

²⁷⁷ Âmidî, *a.g.e.*, II, 356; Karâfî, *el-İstiğnâ*, s. 437.

²⁷⁸ Âmidî, *a.g.e.*, II, 355; Karâfî, *el-İstiğnâ*, s. 437.

4. İstisna kendisinden önceki kelamı açıklayıp tahsis etmektedir. Bundan dolayı istisna da nâsih ve umumu tahsis eden munfasıl deliller gibi tehir edilmesi caizdir.²⁷⁹

Buna şöyle cevap verilmiştir: Buradaki kıyas lugavidir. Onun için istisnayı tahsisten sayıp tahsis ve nâsihe kıyaslamak doğru değildir. Çünkü istisna ile tahsis arasında fark var. Tahsis akli ve hissî delillerle de olur ama istisnada böyle bir şey mümkün değildir. Keza istisna ile nâsih arasında da fark var. Nâsihin mensûha bitişmesi mümkün değilken istisnanın bitişmesi gerekir. Dolayısıyla istisna ile tahsis ve nâsihin arasında bu ve daha önce zikrettiğimiz farklar varken istisnayı onlara kıyaslamak doğru değildir.²⁸⁰

5. İstisna yeminin kefarecini kaldırır. Dolayısıyla kefarec gibi tehir edilmesi caizdir.²⁸¹

Buna şöyle cevap verilmiştir: İstisna ile kefarec arasında fark vardır. Çünkü istisna yeminin bozulmasına engel olurken, kefarec ise yeminin bozulmasını engellemez, belki bozulan yeminin günahını kaldırır. Tek hükümde birleşmeyen bu ikisini, bir birine kıyaslamak doğru değildir.²⁸²

6. “Müminlerden -özür sahibi olanlar dışında- oturup kalanlar, malları ve canlarıyla Allah yolunda cihad etmekte olanlara eşit olamazlar.”²⁸³ âyetinde “Özür sahibi olanlar” ile kast edilen, özellikle âmâ olanlar, genel olarak da savaşa katılmayı engelleyecek bir vücut arızası bulunanlardır. Hz. Peygamber'in Kur'ân-ı Kerîm'i yazdırdığı vahiy kâtiplerinden biri olan Zeyd b. Sabit, bu kayıtla ilgili olarak şu önemli açıklamayı yapmıştır: Resulullah (s.a.s.) cihad edenlerle oturanların eşit olmadıklarını bildiren âyeti bana yazdırırken gözleri görmeyen Ümmü Mektûm çıkageldi ve “Ey Allah'ın resulü! Yemin ederim ki, eğer görseydim ben de cihada katılırdım” dedi. Bunun üzerine Resulullah'ın dizi benim dizimin üzerinde iken vahiy gelmeye başladı. Bacağıma öylesine bir ağırlık çöktü ki uyluk kemiğim kırılacak sandım. Sonra Resulullah'ın üzerinden bu hal giderildi ve “özür sahibi olmaksızın” kaydı geldi.²⁸⁴ Buhârî'nin kaydettiği bir rivayete göre bu olay Bedir Savaşı sırasında cereyan etmiştir;

²⁷⁹ Âmidî, *el-İhkâm*, II, 355; Karâfî, *el-İstiğnâ*, s. 437.

²⁸⁰ Âmidî, *a.g.e.*, II, 356; Karâfî, *el-İstiğnâ*, s. 438.

²⁸¹ el-Ferrâ, *el-Udde*, II, 664; Âmidî, *a.g.e.*, II, 355; Karâfî, *el-İstiğnâ*, s. 438.

²⁸² el-Ferrâ, *a.g.e.*, II, 664; Âmidî, *a.g.e.*, II, 356.

²⁸³ en-Nisâ, 4/95.

²⁸⁴ Buhârî, *Cihâd ve's-Siyer*, 30.

“oturup kalanlar” ile maksat da bu savaşa katılmayanlardır.²⁸⁵ Burada istisna asıl kelamdan sonra inmiştir. Bu da istisnanın tehir edilebileceğine delalet etmektedir.²⁸⁶

Meclis birliği bozulmadan infisalın caiz olduğunu söyleyenler ise şu delilleri zikretmektedirler:

1. Peygamberimiz (s.a.s.)’den şöyle rivayet edilmiştir: *“Allah’a yemin olsun ki, kesinlikle Kureyş ile savaşa gireceğim. Sonra sustu ve sonra da şöyle dedi: Allah dilerse.”*²⁸⁷

2. Sahîhü’l-Buhârî de zikredilen şu hadis: “İbn-i Âbbâs (r.a.)’dan rivayet edildiğine göre Peygamber (s.a.s.) Mekke’nin fethedildiği gün şöyle buyurdu: *“Mekke fethinden sonra artık hicret yok; fakat cihad ve niyet vardır. Allah yolunda savaşa çağırıldığınız zaman hemen katılın. Şüphesiz ki Allah, göklerle yeri yarattığı günde Mekke’yi haram kılmıştır. O, Allah’ın haram kılışıyla kıyamet gününe kadar haram olmuştur. Mekke’de savaşmak benden evvel hiçbir kimse için helal olmadı; benden sonra da hiçbir kimse için helal olmaz. Mekke bana da gündüzün bir saatinde helal kılınmıştı. Mekke’nin dikenini koparılamaz, av hayvanı ürkütülmez, yitiği kimse tarafından el uzatılıp alınamaz. (Mekke’de yitirilen şeyi) ancak onun sahibini araştırarak kimse alabilir, otu yolunmaz”*. Rasûlullah’ın bu sözleri üzerine Abbâs: *“Yâ Rasûlallah, demirciler ve kabirlerimiz için izhir otu müstesna olsun, dedi. Rasûlullah: “İzhir müstesnadır” buyurdu.”*²⁸⁸ Bu hadis, meclis birliği bozulmadan istisnada az bir sürenin fasıl olabileceğine delalet etmektedir.²⁸⁹

Taberânî’nin (ö. 360/971) zikrettiği hadisin metninde Peygamberimiz biraz sukût ettiği de var. Taberânî’nin metnindeki hadis şöyledir: *“Şüphesiz ki Allah, göklerle yeri yarattığı günde Mekke’yi haram kılmıştır. O, Allah’ın haram kılışıyla kıyamet gününe kadar haram olmuştur. Mekke’nin avı ürkütülmez, ağacı kesilmez, otu yolunmaz! Yitiğini kimse alamaz ancak başkalarına duyurmak maksadıyla yerden kaldırılabilir.”*. Peygamber efendimiz bunları söylerken Hz. Abbâs: *“Yalnız izhir (Boya otu) müstesna olsun ya Resulullah, çünkü o otu demircilik ve ev işleri için kullanmak zorunludur”*

²⁸⁵ Buhârî, Meğâzî, 5.

²⁸⁶ Karâfî, Şihabuddin Ahmed b. İdrîs, *Şerhu Tenkîhu’l-fusûl fi’ihtisâri’l-Mahsûl fi’l-usûl*, Darü’l-fikr, Beyrut, 1424/2004, s. 190; ez-Zübyânî, *el-İstisnâ inda’l-Usûliyyîn*, s. 53.

²⁸⁷ Beyhakî, *es-Sünenü’l-Kübrâ*, X, 82; Şevkânî, *İrşâd*, II, 651.

²⁸⁸ Buhârî, Cenâiz, 76.

²⁸⁹ Şevkânî, *a.g.e.*, II, 652.

dedi. Peygamber efendimiz onun bu uyarısı karşısında önce sustu. Sonra: “Evet, izhir otu müstesna(o koparılabilir)” dedi.²⁹⁰

3. Peygamberimiz (s.a.s.)’den şöyle rivayet edilmiştir: “Hz. Süleyman (a.s.) demiş ki: Yeminle söylüyorum ki, ben bu gece yüz kadını yahut doksan dokuz kadını dolaşırım da, onların her biri Allah yolunda cihâd edecek bir süvari dünyaya getirir, dedi. Arkadaşı kendisine: İnşallah de, dedi. Fakat o inşallah demedi.(Bütün kadınları dolaştı), neticede bir tek kadın müstesna, kadınlardan hiçbiri hâmile kalmadı. Hâmile olan o tek kadın da yarım bir erkek çocuğu (dünyaya) getirdi. Muhammed'in nefsi elinde olan (Allah)a yemin ederim ki, eğer Süleyman inşallah deseydi, o çocukların hepsi de Allah yolunda birer süvari olarak muhakkak cihâd ederlerdi.”²⁹¹ Şayet arkadaşı onu uyardıktan sonra Hz. Süleyman (a.s.) “inşallah” deseydi, isteği yerine gelecekti. Dolayısıyla demekki biraz fasıldan sonrada istisna yapılabilir.²⁹²

4. Abdullah b. Mes’ûd (r.a.) şöyle anlatmaktadır: “Bedir savaşı bitip esirler getirilince Rasûlullah (s.a.s.): “Bu esirler hakkında ne diyorsunuz” dedi. (Bu hadis biraz uzundur fakat burada kısaca zikredilmiştir.) Sonra Rasûlullah (s.a.s.); “Onlardan her biri ya fide verecektir veya boynu vurulacaktır” buyurdu. Abdullah b. Mes’ûd diyor ki: Ey Allah’ın Rasûlü! Süheyl b. Beyda bundan müstesna olsun, Onun İslam’dan bahsettiğini işittim. Bunun üzerine Rasûlullah (s.a.s.) sustu. O gün üzerime gökten taş yağmasından korktuğum kadar hiçbir gün korkmamıştım. Sonunda Rasûlullah (s.a.s.): “Süheyl b. Beyda müstesnadır.” buyurdu.²⁹³ Zikredilen bütün bu hadisler, meclis birliği olduğu zaman unutup kısa bir süre sonra hatırlandığında yapılan istisnanın, sahih olduğuna delalet etmektedirler.

1.1.1. İbn Abbâs’ın İnfisalın Caiz Olduğuna Dair Görüşü

İbn Abbâs’tan uzun bir süre olsa da fasıl yapılabileceğine dair bir görüş nakledilmiştir.²⁹⁴Gazzâlî, bu naklin sahih olmadığını, şayet bu nakil sahih olsa bile burada istisnanın niyet edilmiş olup, daha sonra da niyetin açıklanmış olabileceğini ve

²⁹⁰ et-Taberânî, Ebü’l-Kâsım Süleymân b. Ahmed, *el-Mu’cemü’l-Kebîr*, (thk. Hamdî Abdulmecîd es-Selefi), Mektebetü İbn Teymiyye, Kahire, t.y., XI, 335.

²⁹¹ Buhârî, Cihâd ve’s-Siyer, 23.

²⁹² Şevkânî, *İrşâd*, II, 652.

²⁹³Tirmizî, Tefsiru’l-Kuran, 8; Şevkânî, *a.g.e.*, II, 652.

²⁹⁴ el-Ferrâ, *el-Udde*, II, 660; eş-Şîrâzî, *et-Tebşıra*, s. 162; er-Râzî, *el-Mahsûl*, III, 28; İbn Kudâme Muvaffakuddîn, *Ravzatü’n-nâzır*, II, 746; Âmidî, *el-İhkâm*, II, 353; İbnü’l-Hâcib, *Münthehe’s-sûl*, II, 800; İbnü’n-Neccâr, *Şerhu’l-Kevkebi’l-Münîr*, III, 300; Şevkânî, *a.g.e.*, II, 649-651; Koca, Ferhat, *İslam Hukuk Metodolojisinde Tahsis*, s. 199.

bundan dolayı bunu yapan ile Allah arasında bir borçlanma meydana geldiğini söylemiştir. Bazıları, İbn Abbâs'ın Kur'an'daki istisnaları kast ettiğini söylemişlerdir. Yani bu uzun süreli fasıldan sonra yapılan istisnalar sadece Kur'an'da caizdir demişlerdir.²⁹⁵

Karâfi, İbn Abbâs'tan rivayet edilen bu görüşün sadece “İnşallah” ile yapılan istisnalarda geçerli olduğunu ve ﴿﴾ ile benzerleriyle yapılan istisnada geçerli olmadığını söylemiştir. Örneğin biri yeminden sonra fasıl yapıp daha sonra “inşallah” derse, Karâfi'ye göre bu sahihtir. Bu görüşte olan âlimler, bunu düşündüren şeyin, “*İnşallah demedikçe hiçbir şey için “Bunu yarın yapacağım” deme. Bunu unuttuğun takdirde Allah'ı an.*”²⁹⁶ âyetleri olduğunu söylemişlerdir. Bu âlimlere göre bu âyetlerin anlamı şöyledir: “İnşallah demeyi unuttuğunda daha sonra bunu de.”. Yani bu âlimler burada istisna ile tahsisin olmadığını söylemişlerdir.²⁹⁷

Şevkânî, “Kim İbn Abbâs'ın sözünün sahih olmadığını söylerse bu sözün Hâkim en-Nîsâbûrî'nin (ö. 405/1014) *el-Müstedrek* adlı eserinde sabit olduğunu bilmiyordur.” demektedir. Nîsâbûrî *el-Müstedrek*'te şöyle demiştir: “Bize Ebû Bekr b. İshâk rivayet etti. Hasan b. Ali, İbn-i Ziyâd'dan haber verdi. Mincab b. Haris ve Ali b. Mushir A'meş'ten bize rivayet etti. O Mücâhid'den, Mücâhid, İbn Abbâs'tan şöyle rivayet etti: Bir adam bir şey üzerine yemin ederse bir sene sonra da istisna yapabilir. “Bunu unuttuğun takdirde Allah'ı an”²⁹⁸ âyeti bu konuda indi.”²⁹⁹

Başkaları bunu Hâkim en-Nîsâbûrî'nin zikrettiği tarikten farklı bir tarikte rivayet etmişler. Ebû Mûsâ el-Medîni (ö. 581/1185), Hâkim en-Nîsâbûrî'nin zikrettiği rivayet şayet doğru ise, bu sadece Peygamberimiz (s.a.s.)'e has olabileceğini söylemiştir.³⁰⁰

Sâid b. Mansûr, Muâviye'den oda A'meş'ten, A'meş'te Mücâhid'den oda İbn Abbâs'tan, istisnanın bir yıl sonra yapılmasının bile caiz olduğu görüşünü rivayet etmiştir. Şevkânî bu isnattaki bütün ravilerin sika olduğunu, İbn Abbâs'tan yapılan

²⁹⁵ Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, III, 389; Zerkeşî, *el-Bahru'l-Muhît*, III, 285.

²⁹⁶ *el-Kehf*, 18/23-24.

²⁹⁷ Karâfi, *el-İstiğnâ*, s. 436; Şevkânî, *İrşâd*, II, 648.

²⁹⁸ *el-Kehf*, 18/24.

²⁹⁹ Hâkim en-Nîsâbûrî, Muhammed b. Abdillâh, *el-Müstedrek*, (thk. Mustafa Abdulkadir Atâ), Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut, t.y., IV, 336; Şevkânî, *a.g.e.*, II, 648.

³⁰⁰ Zerkeşî, *a.g.e.*, III, 285.

rivayetin de sahih olduğunu, ancak doğru olan görüşün bu olmadığını söylemektedir. Şevkânî'ye göre sahih görüş, faslın olmamasıdır.³⁰¹

Sahiheyn ve onların dışındaki kitaplarda sabit olan “*Kim bir şey hususunda yemin eder, sonra da hilafını daha hayırlı görürse, derhal kefarete vererek yemininden vazgeçsin ve yemin ettiği husustan daha hayırlı olanı yapsın.*”³⁰² hadisi, İbn Abbâs'ın bu görüşünü zayıflatmaktadır. Çünkü sonradan istisna getirmek sahih olsaydı kefaretin belirlenmesi gerekmeyip, Peygamberimiz (s.a.s.) istisna yapsın derdi.³⁰³

İbn Kayyim (ö. 751/1350), bazılarının İbn Abbâs'ın sözünü anlamadıkları için hata yaptıklarını söylemektedir. İbn Kayyim, İbn Abbâs'ın maksadı şudur demektedir: “Şayet biri bir şey söyleyip istisna etmezse (yani inşallah demezse) hatırladığı zaman istisna yapsın.” İbn Kayyim'in bu söylediği, İbn Abbâs'ın sözünü delil getirenlerin delillerini çürütmektedir.³⁰⁴

Zerkeşî, bu konuda şöyle bir olay anlatmaktadır: Hârûn Reşîd (ö. 193/809), İmam Yûsuf'u çağırıp ona İbn Abbâs'ın istisna hakkındaki görüşünü sordu. İmam Yûsuf aradan bir zaman geçse bile munfasıl istisnanın, muhatabını bağlayacağını ve önceden yapılmış hükmü değiştireceğini söyledi. Bunun üzerine Hârûn Reşîd, İmam Yûsuf'tan bu şekilde fetva vermesini istedi. İmam Yûsuf ise Hârûn Reşîd'e şöyle dedi: “İbn Abbâs'ın görüşü sana yapılan biatı bozabilir. Çünkü sana söz verip sana biat eden kişi, daha sonra evine döndükten sonra istisna yaparsa sana verilen sözden ve sana yapılan biattan dönebilir.” Bunun üzerine Hârûn Reşîd, İbn Abbâs'ın görüşünü insanlara öğretmemesi konusunda İmam Yûsuf'u uyardı. İmam Yûsuf da İbn Abbâs'ın görüşünü gizleyip, kimseye bahs etmedi.³⁰⁵

Sonuç olarak çoğunluk ittisalı şart koşmuşsa da bu konuda ittifak yoktur. Fakat çoğunluğun getirdiği “yemin kefareti ile ilgili hadis, Eyyûb (a.s.) ve eşi arasında cereyan eden olay, Maide süresinin 89. âyeti, lugat ehlinin munfasıl olan müstesna ile müstesna minhuyu düzgün bir kelam saymamaları ve son olarak akli delil olarak şayet

³⁰¹ Şevkânî, *İrşâd*, II, 649.

³⁰² Müslim, *Eyman*, 13.

³⁰³ Şevkânî, *a.g.e.*, II, 649.

³⁰⁴ İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr, *Medâricü's-sâlikîn beyne menâzili "ıyyâke na'büdü ve ıyyâke neste'in"*, (thk. Muhammed el-Mutasım-Billâh el-Bağdâdî), Dar'ul Kitab'ul Arabi, Beyrut, 1423/2003, II, 403; Şevkânî, *a.g.e.*, II, 651.

³⁰⁵ Zerkeşî, *el-Bahru'l-Muhît*, III, 285.

istisnanın ittisal olması şart olmazsa doğru söyleyenin doğruluğu, yalan söyleyenin yalancılığı, yeminler, söz vermek, tehdit etmek, nikâh akitleri, alışveriş, kiralama ve kısacası hiçbir muamelenin sahih olması mümkün olmayacağı” gibi kuvvetli delillere baktığımızda çoğunluğun görüşünün tercih edilmesi gerektiği sonucuna varmaktayız. Allah’u (c.c.). daha iyi bilir.

1.2. MÜSTESNANIN MÜSTESNA MİN HUNUN CİNSİNDEN OLMASI

Bu şartı cinsin dışından istisna yapmak konusunda detaylı olarak ele almıştık. Tekrar hatırlayacak olursak, cinsten istisna yapılma konusunda ihtilaf yoktur. Ancak cinsin dışından istisna yapılıp yapılmayacağı konusunda ihtilaf vardır.

Cinsin dışında bir şeyden yapılan istisna, lugatta vuku bulmasını bazıları inkâr edip cinsin dışından yapılan istisnaları da tevil etmektedirler. Bazıları da Kur’an’da vuku bulmasını inkâr etmişlerdir. Fakat İbn-i Atiyye el-Endelüsî, Kur’an’da vuku bulmasını ancak Âcemlerin (Arap olmayanlar) inkâr ettiğini söyler. Sıradan konuşmalarda sahih olup olmaması konusunda İmam Züfer, İmam Muhammed, Şâfiî Şeyhlerinden Kâdî Ebü’l-Kâsım b. Kec, Ebü’l-Hüseyin b. Kattân, İlkiyâ et-Taberî, İbnü’l-Berhân ve Mâlikî fakihlerinden İbn Huveyze Mendâd (ö. 390/999 [?]) gibi âlimler bunun mutlak olarak caiz olmadığı görüşündedirler. Ahmed b. Hanbel’den nakledilen bir görüşe göre paralar tek bir cins gibi oldukları için paraların birbirinden istisnası geçerlidir. Şâfiî fakih el-Mâverdî, ikrar konusunda kesin olarak cinsin dışından istisna yapmanın sahih olduğunu, ikrar dışında ise ihtilaf olduğu görüşündedir. Ebû Hanîfe’nin ashâbı, İmam Mâlik, Bâkîllânî ve mütekellim ile nahivcilerden bir cemaat ise cinsin dışından istisna yapmayı sahih görmüşlerdir.³⁰⁶

1.3. İSTİSNANIN MÜSTAĞRAK OLMAMASI

Müstesna minhunun bütününü kapsayan istisnaya, yani bir şeyin kendisinden çıkarıldığı istisna türüne müstağrak istisna denilir.³⁰⁷ Usûlcüler, bu tür istisnanın geçerli olmadığına dair icmâ olduğunu belirtirler.³⁰⁸ Fakat yine de bazı usûlcüler, bunu mutlak

³⁰⁶ el-Ferrâ, *el-Udde*, II, 673; Gazzâlî, *el-Menhûl*, s. 159; Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, III, 381; İbn Kudâme Muvaffakuddîn, *Ravzatü’n-nâzir*, II, 748-749; Âmidî, *el-İhkâm*, II, 357; Zerkeşî, *el-Bahru’l-Muhît*, III, 278-281; Şevkânî, *İrşâd*, II, 642; Güman, Osman, *Nahiv-fıkıh usulü ilişkisi*, s. 109.

³⁰⁷ Güman, Osman, *a.g.e.*, s. 114.

³⁰⁸ Cüveynî, *el-Burhân*, I, 396; Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, III, 385; er-Râzî, *el-Mahsûl*, III, 37; Âmidî, *a.g.e.*, II, 363; İbnü’l-Hâcib, *Muntehe’s-sûl*, II, 806; Karâfî, *el-İkdu’l-manzûm*, II, 209; Karâfî, *el-İstiğnâ*, s. 468;

olarak, bazıları da bazı şartlar dahilinde bunu caiz görmekteydiler. Mâlikîlerden أَنْتِ طَائِقٌ ثَلَاثًا إِلَّا ثَلَاثًا sözünde, iki görüş hikâye edilmiştir. Bir görüşe göre buradaki istisna müstağrak olduğu için batıldır. Öbür görüşe göre ise istisna sahihtir.³⁰⁹

Şâfiîlere göre şayet istisnadan sonra başka bir istisna gelmezse, istisnanın müstağrak olması caiz değildir. Fakat istisnadan sonra bir istisna daha gelirse bu konuda farklı görüşler vardır. Örneğin biri لَهُ عَلَيَّ عَشْرَةٌ إِلَّا عَشْرَةٌ إِلَّا ثَلَاثَةٌ derse, bazıları on dirhem borcun sabit olduğunu söylemişlerdir. Çünkü burada birinci istisna müstağrak olduğu için onun herhangi bir hükmü yoktur. Dolayısıyla kendisinden istisna etmek de sahih olmaz. Bazıları üç dirhem borcun sabit olduğunu söylemişlerdir. Borcun üç dirhem olduğunu söyleyenler, üçün birinci istisnadan, istisna yapıldığı söylemişlerdir. Üç, ondan istisna yapılıncaya geriye yedi kalmış, daha sonra yedi on'dan istisna yapılıncaya da geriye üç kalmaktadır. Yani sanki لَهُ عَلَيَّ عَشْرَةٌ إِلَّا سَبْعَةٌ demiş gibi olmuştur. Ancak yedi dirhem borcun sabit olduğunu söyleyenler de var. Bunlara göre de, birinci istisna müstağrak olduğundan dolayı yok hükmündedir. Yani sanki لَهُ عَلَيَّ عَشْرَةٌ إِلَّا ثَلَاثَةٌ “Onun bende üç hariç on dirhem alacağı var.” demiş gibi olmuştur.³¹⁰

Hanefîler, istisnanın aynı lafızlarla olması durumunda bunun batıl olduğunu ifade ederler. Örneğin أَوْصَيْتُ بِثُلُثِ مَالِي إِلَّا ثُلُثَ مَالِي veya نَسَائِي طَوَائِقُ إِلَّا نَسَائِي misallerinde, lafızlar aynı oldukları için istisna sahih değildir. Keza عِبِيدِي أَحْرَارٌ إِلَّا مَمَالِكِي örneğinde olduğu gibi mefhumları aynı olursa, istisna yine batıl olur. Ancak biri نَسَائِي طَوَائِقُ إِلَّا هَؤُلَاءِ deyip eşlerine işaret ederse veya إِلَّا أَلْفَ دِرْهَمٍ derse ve bin dirhem onun malının üçte birine tekabül ediyorsa veyahut biri نَسَائِي طَوَائِقُ إِلَّا فُلَانَةٌ وَفُلَانَةٌ وَفُلَانَةٌ derse ve onlardan başka eşi de yoksa bu gibi örneklerde istisna müstağrak olsa da lafızlar değişik olduğu için istisna sahih olur. Çünkü istisna lafzî bir tasarruftur, hükmün sahih olup olmadığına değil, lafzın sahih olup olmadığına bakar. Dolayısıyla burada lafız sahih olduğu için yaptığı istisna da sahihtir.³¹¹

et-Tûfî, *Şerhu Muhtasari'r-Ravza*, II, 597. Zerkeşî, *el-Bahru'l-Muhît*, III, 287; el-Âmûdî, *Eseru'd-Dirâse*, s. 47; Güman, Osman, *Nahiv-fıkıh usulü ilişkisi*, s. 114.

³⁰⁹ Karâfî, *el-İkdu'l-manzûm*, II, 209.

³¹⁰ Zerkeşî, *a.g.e.*, III, 287.

³¹¹ et-Teftâzânî, *Şerhu't-Telvîh*, II, 63; İbn Emîru Hâc, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed, *et-Takrîr ve't-tahbîr*, (thk. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer), Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut, 1419/1999, I, 323; el-Leknevî, *Fevâtihu'r-Rahamût*, I, 330.

Müstağrak istisnayı caiz görmeyenler arasında, istisna edilecek miktarın ne kadar olabileceği konusunda da görüş ayrılığı vardır. Bunu yarıdan çoğunun istisnası, yarının istisnası ve yarıdan azın istisnası olmak üzere üç şekilde ele aldık.

1.3.1. Yarıdan Çoğun İstisnası

Yarıdan çoğunun istisnasının caiz olmasına muhalif olan bazı âlimler, hükümde ihtilafın olmadığını, ihtilafın ancak Arapların bunları kullanıp kullanmamasında ihtilaf olduğunu söylemektedirler.³¹²

4. Yarıdan Çoğunun İstisnasını Caiz Görenler:

Küfe nahiv okulu, Mütakellimin usûlcülerin, fakihlerin ve Hanefîlerin çoğu, kimi Hanbelîler, İbn Hazm ve Zâhiriler yarıdan çok olanın istisna edilmesinin sahih olduğu görüşündedirler. Örneğin biri له علي عشرة إلا تسعة “Onun bende dokuz dirhem hariç on dirhem alacağı var” derse, yarıdan fazlasının istisnasını caiz görenlere göre sadece bir dirhem borç sabit olmuş olur. Şâfiî el-Ümm’de “istisna ancak, istisna edilen miktardan geriye az da olsa bir şey kalması durumunda caiz olur. İstisna edilen miktardan geriye hiçbir şey kalmadığında ise istisna geçersizdir” diyerek bunun caiz olduğunu tasrih eder.³¹³

5. Yarıdan Çoğunun İstisnasını Caiz Görmeyenler:

Basra ekolüne göre müstesna, müstesna minhunun yarısından daha az olmalıdır. Zeccâc, “Dilde yarıdan çoğun istisnasının caiz olduğunu gösteren herhangi bir örnek yoktur” derken, İbnü’l-Cinnî de “Bir kimse له عندي مائة إلا تسعة وتسعين “Falancanın bende yüz dirhem emaneti vardır, ancak doksan dokuz dirhem hariç” derse, Arapça konuşmuş olmaz ve anlamsız bir söz söylemiş olur” der. İbn Kuteybe de (ö. 276/889), “Yarıdan çoğun istisnası dilde caiz olmaz” der. Ahmed b. Hanbel ve Ebü’l-Hasan el-Eş‘arî’nin (ö. 324/935-36) görüşü de budur. Hanbelî usûlcülerin ve fakihlerinin geneli ve İbn Dürüsteveyh de (ö. 347/958) bu görüştedirler. Hanbelî kitaplarında yarıdan çoğunun ve yarının istisnasının sadece sayılara has olduğu da zikredilmektedir. el-Mâzerî,

³¹² el-Yemenî, Hüseyin b. Mansuru billâh el-Kâsım, *Hidâyetü’l-’uqûl ilâ Gâyeti’s-sûl*, Mektebetü’l-İslâmiyye, Yer yok, 1401, II, 282-283.

³¹³ eş-Şâfiî, *el-Ümm*, VII, 476; el-Bâkılânî, *et-Takrîb*, III, 141; İbn Hazm, *el-İhkâm*, IV, 15; Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, III, 385; er-Râzî, *el-Mahsûl*, III, 37; Âmidî, *el-İhkâm*, II, 364; İbnü’l-Hâcib, *Münthe’s-sûl*, II, 806; et-Tûfî, *Şerhu Muhtasari’r-Ravza*, II, 598; el-İsnevî, *el-Kevkeb*, s. 372; İbn Emîru Hâc, *et-Takrîr*, I, 323; el-Leknevî, *Fevâtihu’r-Rahamût*, I, 331; el-Âmûdî, *Eseru’d-Dirâse*, s. 48; Güman, Osman, *Nahiv-fikih usulü ilişkisi*, s. 116.

Bâkılânî'nin son görüşünün bunun caiz olmadığı yönünde olduğunu ve yarının istisnası konusunda ise herhangi bir görüş beyan etmediğini söylemektedir. İlkiyâ Taberî, Bâkılânî'nin önceleri yarından çoğunun istisnasını caiz görürken daha sonra *et-Takrîb ve'l-Îrşâd* adlı eserinde bunun caiz olmadığını kaydettiğini söylemiştir. Ancak İlkiyâ et-Taberî, Bâkılânî'nin bu görüşü fakihlerin ittifakına aykırıdır demiştir. Çünkü biri eşine “Sen iki hariç üç talakla boşsun” derse, bu söylem sahih olur. Fakihlerin çoğu ve Mütakellimler şayet yarının çoğunluğu lafızdan değil de harici bir delilden anlaşıldığı takdirde bunun caiz olmasında herhangi bir ihtilafın olmadığı görüşündedirler.³¹⁴

Bu iki görüş dışında yarından çoğunun istisnası konusunda dört görüş daha hikâye edilmiştir. Bunlar:

1. Şayet istisna sarih sayılarla yapılıyorsa yarından çoğuyla istisna etmek caiz değildir. Örneğin *عَشْرَةٌ إِلَّا تِسْعَةً* misalinde, sayılar sarih olduğu için burada yarından çoğunu istisna etmek caiz değildir. Fakat *خُذْ الدَّرَاهِمَ إِلَّا مَا فِي الْكَيْسِ الْفُلَانِي* “ Falanın kesesindekiler hariç o dirhemleri al” örneğinde olduğu gibi sayılar sarih olmazlarsa istisna caiz olur.³¹⁵

2. *جاء إخوتك العشرة إلا تسعة* “Dokuz hariç on tane kardeşin geldi” örneğinde olduğu gibi şayet müstesna bir tane olursa caiz değildir. Fakat müstesnalar açıklamalı ve birkaç tane olursa o zaman caiz olur. Örneğin biri *جاء إخوتك العشرة إلا زيدًا وبكرًا وخالدًا...* “Kardeşlerinden Zeyd, Bekr, Halit ve dışındakiler, on tane geldiler” deyip, kardeşlerin isimlerini dokuza kadar saysa bile bu caizdir. Çünkü burada müstesna açıklanmış ve birkaç tane olduğu için bunu caiz görmüşlerdir.³¹⁶

3. Mâlikî fakih el-Mâzerî (ö. 536/1141), “Şayet işiten kişi çoğu azdan ayırt edebiliyorsa bu caiz değildir. Ayırt edemiyorsa caizdir.” demektedir.³¹⁷

4. Bazı Hanbelîlere göre yarından çoğun istisnası, munkatı' istisnada caiz, muttasıl istisnada ise caiz değildir. Bu dört görüş ile beraber toplam altı tane görüş meydana çıkmıştır.³¹⁸

³¹⁴ el-Bâkılânî, *et-Takrîb*, III, 141; İbn Hazm, *el-İhkâm*, IV, 15; el-Ferrâ, *el-Udde*, II, 666; İbn Kudâme Muvaffakuddîn, *Ravzatü'n-nâzir*, II, 751-752; İbn Müflih, *Usûlü'l-fikh*, III, 913-915; el-İsnevî, *el-Kevkeb*, s. 372; Zerkeşî, *el-Bahru'l-Muhît*, III, 288-289; Şevkânî, *Îrşâd*, II, 653; Güman, Osman, *Nahiv-fikh usulü ilişkisi*, s. 116.

³¹⁵ İbnü'l-Hâcib, *Münteha's-sûl*, II, 807; Zerkeşî, *a.g.e.*, III, 291.

³¹⁶ Zerkeşî, *a.g.e.*, III, 291-292.

³¹⁷ Zerkeşî, *a.g.e.*, III, 292.

1.3.2. Yarının İstisnası

Yarının çoğunun istisnasını caiz görenler bunu zaten caiz görürler. Bâkılânî'nin bir görüşüne göre yarının istisnası caiz değildir. Hanbelîlere göre yarının istisnasında iki görüş vardır. Ancak çoğunluk bunun caiz olduğunu söylemektedir.³¹⁹

Yarıdan çoğun ve yarının istisnasını caiz görenler naklî, aklî ve hüküm ile getirilen deliller olmak üzere üç tür delil getirmektedirler. Naklî delilleri, Kur'an, Hadis ve Şiir olmak üzere üç kısma ayırıp, Kur'an'dan şu ayetleri delil olarak getirmektedirler:

1. إِنَّ عِبَادِي لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَانٌ إِلَّا مَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ الْغَاوِينَ “Şüphesiz kullarım üzerinde senin bir hakimiyetin yoktur. Ancak azgınlardan sana uyanlar müstesna.”³²⁰ âyetinde şayet azgınlardan şeytana uyanlar, kulların yarısından fazla ise o zaman yarının çoğu istisna edilmiş olur. Ama eğer şeytana uyan azgınlardan, kulların yarısını teşkil ediyorlarsa o zaman da yarının istisnası olmuş olur.³²¹

2. لَا أُغْوِيَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ - إِلَّا عِبَادَكَ مِنْهُمُ الْمُخْلَصِينَ “Onların hepsini mutlaka azdıracam! Ancak onlardan ihlâslı kulların müstesna.”³²² âyetinde şayet halis kullar, şeytanın azdıracığı kulların yarısından fazla iseler o zaman yarıdan çoğu istisna edilmiş olur. Ama eğer halis kullar, şeytanın azdıracığı kulların yarısını teşkil ediyorlarsa o zaman da yarının istisnası olmuş olur. Fakat Kur'an'ın değişik âyetlerine baktığımız zaman azgınlardan daha fazla olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin “Kullarımdan şükreden azdır!”³²³ “Sen, onların çoklarını şükredenlerden bulmayacaksın!”³²⁴ “Sen ne kadar üstüne düşsen de insanların çoğu iman edecek değillerdir.”³²⁵ âyetleri ve daha nice âyetler azgınlardan daha çok olduğuna delalet etmektedirler. Dolayısıyla her iki âyette meydana gelen istisna, yarıdan çoğun istisnasıdır.³²⁶

³¹⁸ Zerkeşî, *el-Bahru'l-Muhît*, III, 292.

³¹⁹ er-Râzî, *el-Mahsûl*, III, 37; İbn Kudâme Muvaffakuddîn, *Ravzatü'n-nâzir*, II, 751; Âmidî, *el-İhkâm*, II, 364; İbnü'l-Hâcib, *Münteha's-sûl*, II, 806; Zerkeşî, *a.g.e.*, III, 290; Güman, Osman, *Nahiv-fıkıh usulü ilişkisi*, s. 117.

³²⁰ el-Hicr, 15/42.

³²¹ el-Ferrâ, *el-Udde*, II, 669; er-Râzî, *el-Mahsûl*, III, 37; İbn Kudâme Muvaffakuddîn, *a.g.e.*, II, 752; Âmidî, *a.g.e.*, II, 364; İbnü'l-Hâcib, *a.g.e.*, II, 808; Karâfî, *el-İkdu'l-manzûm*, II, 215; et-Tûfî, *Şerhu Muhtasari'r-Ravza*, II, 599; İbn Müflih, *Usûlü'l-fıkıh*, III, 916.

³²² el-Hicr, 15/39-40.

³²³ Sebe, 34/13.

³²⁴ el-A'râf, 7/17.

³²⁵ Yûsuf, 12/103.

³²⁶ el-Ferrâ, *a.g.e.*, II, 669; er-Râzî, *el-Mahsûl*, III, 37; İbn Kudâme Muvaffakuddîn, *a.g.e.*, II, 752; Âmidî, *a.g.e.*, II, 364; Karâfî, *el-İkdu'l-manzûm*, II, 215; et-Tûfî, *a.g.e.*, II, 599; İbn Müflih, *a.g.e.*, III, 916.

Yarıdan çoğun ve yarımın istisnasını caiz görmeyenler bu ayetlere şöyle cevap vermektedirler: Birinci âyette her ne kadar getirilen âyetlerden anlaşılacağı üzere azgınlar, muhlis insanlardan fazla olsalar da, bu âyette *لكن إلا* manasında olup buradaki istisna münkatî' istisnadır. Şayet buradaki istisnayı muttasıl olarak kabul edersek gene de caiz olur. Çünkü azgınlar müstesna minhudan azdırlar. Çünkü müstesna minhunun altına melekler, cinler ve insanlar dâhil olurlar. İnsanlar ve cinleri saymayıp, sadece melekleri saysak bile melekler azgınlardan daha fazladırlar. Bunu da göz ardı etsek yine de bu âyet delil olarak getirilemez. Çünkü yarıdan çoğunun istisnası, müstesna ile müstesna minh sarîh sayılar olduğu takdirde caiz görülmemektedir. Örneğin *لَهُ عَلَى مِائَةٍ إِلَّا* “Onun bende doksan dokuz dirhem hariç yüz dirhem alacağı var” misalinde, müstesna ile müstesna minhunun sayıları sarîh oldukları için buradaki istisna sahîh değildir. Fakat *خُذْ مَا فِي الْكَيْسِ مِنَ الدَّرَاهِمِ سِوَى الزُّيُوفِ مِنْهَا* “Kesedeki akçeler hariç dirhemler al” örneğinde olduğu gibi sayıları sarîh olmazsa, yarıdan çoğun istisnası sahîh olur. Bu âyette de sayılar sarîh olmadığı için çoğun istisnası burada zaten caiz görülmektedir. İkinci âyette de durum aynıdır. Dolayısıyla bu âyetler delil olamazlar.³²⁷

Şeyh Ebû İshâk eş-Şîrâzî, bu iki âyet hakkında şöyle der: “Allah’u (c.c.) birinci âyette azgınları muhlislerden, ikinci âyette ise muhlisleri azgınlardan istisna etmiştir. Şayet bu iki âyette müstesna, müstesna minhden az olursa o zaman azgınların muhlislerden, muhlislerin de azgınlardan az olması gerekecek. Bu da bununla delil getirilmesinde sorun meydana getirir.”³²⁸

3. *يَا أَيُّهَا الْمَرْمَلُ - قُمْ اللَّيْلَ إِلَّا قَلِيلًا - نِصْفَهُ* “Ey örtünüp bürünen (Resûlüm)! Birazı hariç, geceleri kalk namaz kıl. (Gecenin) yarısını (kıl).”³²⁹ âyetinde yarı istisna edilmiştir. Bu delile şöyle cevap verilmiştir: Burada yarımın istisnasına delalet edecek herhangi bir delil yoktur. Çünkü burada yarı istisna edilmemiş, bilakis yarı namazın kılınmasına zarf olmuştur. Çünkü âyetin anlamı “Az hariç gecenin yarısında kalk” demektir.³³⁰

Hadisten delil olarak şu hadisi zikrederler:

³²⁷ İbn Kudâme Muvaffakuddîn, *Ravzatü'n-nâzir*, II, 754-755; Âmidî, *el-İhkâm*, II, 365; Karâfî, *el-İkdu'l-manzûm*, II, 217-219; İbn Müflih, *Usûlü'l-fikh*, III, 916; Zerkeşî, *el-Bahru'l-Muhît*, III, 289.

³²⁸ Şîrâzî, *Şerhu'l-Lüma'*, I, 404-405; Zerkeşî, *a.g.e.*, III, 289.

³²⁹ el-Muzzemmil, 73/1-2-3.

³³⁰ el-Bâkîllânî, *et-Takrîb*, III, 143-144; İbn Hazm, *el-İhkâm*, IV, 16; el-Ferrâ, *el-Udde*, II, 670; Âmidî, *a.g.e.*, II, 365-366; İbn Müflih, *a.g.e.*, III, 919.

عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فِيمَا رَوَى عَنِ اللَّهِ تَبَارَكَ وَتَعَالَى أَنَّهُ قَالَ: يَا عِبَادِي كُنُّمُ جَائِعٌ إِلَّا مَنْ أُطْعِمْتُهُ، فَاسْتَطْعُمُونِي أُطْعِمْتُمْ، يَا عِبَادِي كُنُّمُ عَارٍ إِلَّا مَنْ كَسُوْتُهُ ، فَاسْتَكْسُونِي أَكْسُتُمْ،

“Peygamber (s.a.s.)’den naklen Allah Tebâreke ve Teâlâ’dan rivayet ettiğine göre Allah’u (c.c.) şöyle buyurdu: (Hadisin evveli var.) Ey kullarım! Hepiniz açsınız! Yalnız benim doyurduğum müstesna. O zaman benden yiyecek isteyin ki, sizi doyurayım. Ey kullarım! Hepiniz çıplaksınız, yalnız benim giydirdiğim müstesna! Şu halde benden giyecek isteyin ki, sizi giydireyim.” hadisinde Allah’ın doyurdukları ve giydirdikleri, aç ve çıplak bıraktıklarının yarısından fazladır. Bu hadise şöyle cevap verilmiştir: Buradaki istisna sarih sayılarla olmadığı için caizdir. Bazıları ise buradaki istisnanın münkatı’ olduğunu belirtmişlerdir. Münkatı istisnada ise yarıdan çoğunu istisna etmek caizdir.³³¹

Şiirden delil olarak ise şu şiiri zikredeler:

أَدُّوا الَّتِي نَفَّصْتُمْ تِسْعِينَ مِنْ مِائَةٍ ... ثُمَّ ابْعَثُوا حَكَمًا بِالْحَقِّ قَوَّالًا

“Doksan hariç yüz ödediler, sonrada hakkı söyleyen bir hâkim gönderdiler.”³³² şiirinde yarıdan çoğu istisna edilmiştir. Şiire şöyle cevap verilmiştir: “Şiirde istisna yoktur. Çünkü şiirin anlamı şöyledir: “Kendisinden doksan düşülen yüzü ödediler.”. Yüzden doksanın eksilmesi de ancak istisna yoluyla olacak diye bir şey yoktur. Yani buradaki eksilme istisna yoluyla olmamıştır.³³³

Yarıdan çoğun ve yarının istisnasını caiz görenler akli delillerini şöyle açıklamaktadırlar:

İstisna, cümlenin hükmüne girecek şeyi, cümlenin hükmünden çıkarandır. Dolayısıyla tahsisin munfasıl delilleri ve muttasıl delillerinden olan şart ve sıfat ile nasıl yarıdan çoğu, hükmün altından çıkarabiliyorlarsa istisna ile de aynısı yapılabilir. Âmidî buna şöyle cevap vermektedir: “Bu lugat bakımından yapılan bir kıyastır ve lugavi

³³¹ İbnü’l-Hâcib, *Münteha’s-sûl*, II, 808; İbn Müflih, *Usûlü’l-fikh*, III, 917; Şevkânî, *İrşâd*, II, 654-655.

³³² Âmidî, *el-İhkâm*, II, 364.

³³³ el-Bâkılânî, *et-Takrîb*, III, 144; el-Ferrâ, *el-Udde*, II, 671; Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, III, 387; İbn Kudâme Muvaffakuddîn, *Ravzatü’n-nâzir*, II, 753; Âmidî, *a.g.e.*, II, 364-366; et-Tûfî, *Şerhu Muhtasari’r-Ravza*, II, 599.

kıyas batıldır. Çünkü kıyas yapıldığında biri asıl öbür fer' olmaktadır. Burada ise asıl ve fer' arasında fark vardır.³³⁴ Gazzâlî de lugatta kıyas yapılamaz demektir.³³⁵

Yarıdan çoğun ve yarının istisnasını caiz görenler son olarak da şu hükmî delili zikrederler: Yarıdan çoğunun ve yarının istisnasının ittifakla sahih olmadığını söyleyenler hata yapmışlardır. Çünkü bunu söyleyenler, yarıdan çoğunun ve yarının istisnasını müstağrak istisna menzilesinde görüyorlardır. “Onun bende on hariç on dirhem alacağı var” denildiğinde, on dirhem borç gerekmektedir. Çünkü bu müstağrak istisna olduğu için bu istisnanın herhangi bir hükmü yoktur. Ancak fakihler yarıdan çoğunun ve yarının istisnasını sahih olduğunu ve yarıdan çoğunun ve yarının istisnası meydana geldiğinde, orada istisnanın hükmünün sabit kaldığını söylemektedirler.³³⁶

Yarıdan çoğunun ve yarının istisnasını caiz görmeyenler ise şöyle bir delil zikretmektedirler: İstisna asıla muhalif olan bir şeydir. Çünkü ikrardan sonra inkâr, itiraftan sonra caymaktır. Bu azın istisnasında normal olabilir ama yarıdan çoğunun ve yarının istisnasında normal olamaz. Çünkü bir insan bazen borcun azını öder ama az olduğu için unutulabilir. Borcu kabullenme esnasında ise hatırlayıp istisna yapabilir. Burada istisna sahih olmazsa o insan zarar görür. Fakat borcun yarıdan çoğunu veya yarısını öderse bunu unutmaması çok azdır. Bundan dolayı yarıdan çoğunun ve yarının istisnası sahih görülmemiştir. Hem şayet biri *لَهُ عَلَيَّ مِائَةٌ إِلَّا دِرْهَمًا* derse, bu Arap lugatında kötü bir söylem olmaz. Fakat biri *لَهُ عَلَيَّ مِائَةٌ إِلَّا تِسْعَةٌ وَتِسْعِينَ* derse, bu Arap lugatında kötü bir söylem olur.³³⁷

Âmidî, bu delilin de zayıf olduğunu söyleyip bunun zayıflığını şöyle açıklamaktadır: “Biz istisnanın asıla muhalif olduğunu kabul etmiyoruz. Çünkü istisnanın “ikrardan sonra inkârdır” söylemi, ancak müstesna ile müstesna minh tek cümle oldukları kabul edilmediği zaman sahih olur. Şayet tek cümle oldukları kabul edilirse bu söylem doğru olmaz. Şayet biz müstesna ile müstesna minhunun tek cümle olmadıklarını kabul etsek bile gene de istisnanın asıla muhalif olduğunu kabul etmeyiz. Çünkü asıl, mütekellimin konuşabildiği ve onunla bazı zararları giderebildiğidir. Mütekellim ise istisna ile

³³⁴ Âmidî, *el-İhkâm*, II, 366.

³³⁵ Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, III, 386.

³³⁶ Âmidî, *a.g.e.*, II, 366.

³³⁷ Âmidî, *a.g.e.*, II, 366-367; İbn Müflih, *Usûlü'l-fikh*, III, 915.

konuşup bazı zararları def edebilmektedir. Hem şayet asıla muhalif olduğunu kabul edersek, o zaman azın istisnası da asıla muhalif olmuş olur. Bunun Arap lugatında kötü bir söylem olduğu söylemi ise yarıdan çoğunun ve yarının istisnasının kullanılmasına engel değildir.³³⁸

1.3.1. Yarıdan Azın İstisnası

Bu tür istisnanın geçerli olduğu konusunda görüş birliği vardır. فَلَبِثَ فِيهِمْ أَلْفَ سَنَةٍ إِلَّا خَمْسِينَ عَامًا³³⁹ âyetinde, az olan elli yıl, çok olan bin yıldan istisna edilmiştir. Burada icmâ hikâye ediliyorsa da bu konuda da değişik görüşler de hikâye edilmiştir. Bâkılânî ve Gazzâlî gibi bazı âlimler, لَهُ عَلَى مِئَةِ الْإِثْنَةِ عَشْرَةَ örneğinde olduğu gibi onluk ifade eden sayılar az olsa bile bunların istisnasının güzel görülmediğini ifade etmektedirler. Fakat onluk ifade etmeyen beş, altı ve küsüratlarla yapılan istisnayı caiz görmektedirler. Zerkeşî, bazılarının bunun şaz olduğunu ve bunun ancak zaruret halinde caiz olabileceğine dair bir görüş rivayet etmiştir. Örneğin لَهُ عِنْدِي مِائَةُ دِرْهَمٍ إِلَّا رُبْعَ دِرْهَمٍ misalinde, zarureten dolayı istisna yapılmıştır. Çünkü küsur gibi şeyleri ifade etmekte zaruret vardır. Yarı ve yarıdan çoğun istisnasını kabul etmeyenler, istisna edilebilecek olan azın miktarında ihtilafa girmişler. Mâlikîlerden İbn Muğîs (ö. 429/1037) azın miktarı konusunda en az üçte biri ve ondan az olması gerektiğini söylemiştir.³⁴⁰

1.4. NİYET VE SEMA'

Niyet şartı luğavî bir şart değil, fikhî bir şarttır. Çünkü lugat ya sözlü ya da yazılı olur. Niyet ise sözlü ve yazılı olmadığından dolayı luğavî bir şart olamaz. Nahivciler istisnanın sahih olması için bunu şart koşmamışlar.³⁴¹

Şâfiîler, İmam Ahmed b. Hanbel ve ashabına göre istisnanın sahih olabilmesi için müstesna minh tamamlanmadan önce, müstesnanın niyet edilmesi gerekir. İbn-i İrakî (ö. 826/1423), istisnada ittisal şart koşanların kelamda müstesnanın niyet edilmiş olması konusunda ittifak ettiklerini söylemiştir. Şayet müstesna minhudan boşaldığı zaman, hala müstesna niyet edilmemişse, o istisnaya itimat edilmez. Çünkü meydana gelmiş bir şeyin yeniden inşası lazım gelecektir. Ebû Bekr el-Fârisî (ö. 350 961 [?]), kelam

³³⁸ Âmidî, *el-İhkâm*, II, 367.

³³⁹ el-Ankebût, 29/14.

³⁴⁰ el-Bâkılânî, *et-Takrîb*, III, 142; el-Ferrâ, *el-Udde*, II, 667; Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, III, 386; İbn Kudâme Muvaffakuddîn, *Ravzatü'n-nâzır*, II, 751; Âmidî, *a.g.e.*, II, 366; Karâfî, *el-İkdu'l-manzûm*, II, 210-211; İbn Müflih, *Usûlü'l-fikh*, III, 920; Zerkeşî, *el-Bahru'l-Muhît*, III, 288-290; Şevkânî, *İrşâd*, II, 653.

³⁴¹ el-Âmûdî, *Eseru'd-Dirâse*, s. 43.

tamamlandığı halde müstesna niyet edilmemişse bunun kabul edilmeyeceği konusunda ittifak vardır demiştir. Niyetin kelamın başında olmasına itibar edileceğini söyleyenler de vardır. Sahih olan görüşe göre ise, müstesna minhudan boşalmadan önce niyet etmesi yeterlidir. Ancak bazıları zülümden dolayı korkan kişi dışındakiler için niyetin yeterli olmadığını belki müstesnanın talaffuz edilip işitilmesinin de gerektiğini söylemişlerdir.³⁴²

1.5. İSTİSNANIN BAŞINDA ATIF HARFİNİN OLMAMASI

İstisnanın başında atif harfi olmaması şarttır. Şayet atif harfi olursa o kelam batıl olur. Örneğin *عندي له عشرة دراهم فإلا درهما* ve *عندي له عشرة دراهم، وإلا درهما* gibi yerlerde, istisnanın başında atif harfi geldiği için kelam batıldır. Çünkü istisna edatları çıkarmak içindir, atif harfleri ise birleştirmek içindir. Çıkarmak ve birleştirmek zıt olduklarından dolayı beraber gelemezler. Eş'arî kelâmcısı ve Şâfiî fakihi Ebû İshâk el-İsferâyînî bunun batıl olduğu konusunda ittifak olduğunu söylemiştir.³⁴³

1.6. İSTİSNANIN MUAYYEN BİR ŞEYDEN OLMAMASI

İmam Haremeyn el-Cüveynî *en-Nihaye*'de, istisnanın yaygın olması gerektiğini, yani muayyen bir şeyden istisna edilmemesini şart koşturmuş. Örneğin biri on dirheme işaret ederek *هذه الدراهم لفلان إلا هذا وهذا* derse, sahîh görüşe göre bu istisna sahîh değildir. Çünkü ikrar belli bir şeye izafe edildiğinde, ikrar mutlak bir mülkiyet üstüne yapılmış olur. Daha sonra istisna yapılmak istendiğinde o ikrardan dönülmüş olur. Bundan dolayı bu caiz değildir.³⁴⁴

Fakat Şevkânî bunun aslında caiz olduğunu ve bunun için herhangi bir engel olmadığını söylemiştir. Çünkü kelamın başındaki ikrar, kelamın bitmesine bağlıdır. Yani kelam bitene kadar ikrar olmuş olmaz. Dolayısıyla istisna yapılacak bir kelamda istisna getirilmeden kelam tamamlanmadığı için, ikrarda tamamlanmış olmaz ve ikrar

³⁴² İbnü'l-Lahhâm, Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Muhammed, *el-Kavâ'id ve'l-fevâ'idü'l-usûliyye ve mâ yete'allaku bihâ mine'l-ahkâmi'l-fer'iyye*, (thk. Abdülkerîm el-Fazîlî), el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, 1418/1998, 332; Zerkeşî, *el-Bahru'l-Muhîr*, III, 293; İbn-i Neccâr, *Şerhu'l-Kevkebi'l-Münîr*, III, 303-304.

³⁴³ Karâfî, *el-İkdu'l-manzûm*, II, 232; Zerkeşî, *a.g.e.*, III, 293; Şevkânî, *İrşâd*, II, 655; Koca, Ferhat, *İslam Hukuk Metodolojisinde Tahsis*, s. 202.

³⁴⁴ Cüveynî, *Nihâyetü'l-matlab*, VII, 67; Zerkeşî, *a.g.e.*, III, 293; Şevkânî, *a.g.e.*, II, 656; Koca, Ferhat, *a.g.e.*, s. 202.

tamamlanmadığı için de kendisinden dönülmüş olmaz. Bunda da ister o ikrar edilecek şeye işaret edilsin ister edilmesin fark etmez.³⁴⁵

1.7. MÜSTESNANIN MÜBHEM OLMAMASI

Usûl âlimlerine göre bir akdin sahih olabilmesi için, istisna edilecek şeyin açık olması lazımdır. Süyûtî, Şâfiî mezhebinde bu meseleyi fer'i meselelerde uygularken şöyle demektedir: *بعتك الصبرة إلا صاعاً* “Bir ölçek hariç bu tahıl yığnımı sana sattım” diyen biri, tahılın kaç ölçek olduğunu bilmiyorsa, bu yaptığı akit batıl olur. Keza *بعتك الجارية إلا حملها* “Karnındaki çocuk hariç sana bu cariyeyi sattım” diyen biri, karnındaki çocuğun cinsiyetini bilmiyorsa yaptığı akit batıldır. Kabullenmek ve boşanmak konusunda mübhem ile istisna, ancak mübhem olan müstesnadan sonra onun açıklamasını getirmek şartıyla sahih olur. Örneğin biri *له على مائة درهم إلا شيئاً* “Onun bende bir şey dışında yüz dirhem alacağı var” dedikten sonra, o şeyin ne olduğunu beyan ederse, yaptığı istisna sahih olur. Keza *نسائي طواقق إلا واحدة منهن* “Eşlerimden biri hariç hepsi boştur” diyen biri, ondan sonra o eşin hangisi olduğunu açıklarsa yaptığı istisna sahih olur.³⁴⁶

2. İSTİSNANIN BAZI HALLERİ

2.1. TEADDÜDÜ İSTİSNA

Bir cümlede bazen birkaç tane istisna gelebilir. Bu istisnaların durumları hakkında şu beş kurala riayet edilmesi gerekir:

1. Nefiyden istisna etmek kelamı müsbet kılar, müsbetten istisna etmek de kelamı menfi kılar.
2. İstisna çıkarmak, atıf harfi ise toplamak için olduklarından dolayı bir arada toplanamazlar.
3. Müstağrak istisna ve çok olanın az olandan istisna edilmesi caiz değildir.
4. “el-Karîb evlâ minel baîd” kuralı gereği yakınlık tercih edilmeyi gerektirir.
5. Mükellef ve akıllı kişinin kelamı ilğâ ve amel arasında kaldığında amel üzerine hamil edilmesi evlâdır.³⁴⁷

³⁴⁵ Şevkânî, *İrşâd*, II, 655.

³⁴⁶ es-Süyûtî, *el-Eşbâh*, s. 379.

³⁴⁷ Karâfî, Şihabuddin Ahmed b. İdrîs, *Nefâ'isü'l-usûl fi şerhi'l-Mahsûl*, (thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd ve Ali Muhammed Muavvaz), Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, Mekke-Riyad, 1416/1995, V, 2014; Karâfî, *el-İstiğnâ*, s. 474.

Bir cümlede istisna atıflı veya atıfsız olarak tekrar edilebilir. Müstesnâlar birbirine atfedilmiş ise bunların toplamı, müstesnâ minhuya döner ve hepsinin toplamı müstesna minhudan düşer. Bu konuda görüş birliği vardır. Örneğin biri *عَلَيَّ عَشْرَةٌ إِلَّا أَرْبَعَةٌ وَإِلَّا ثَلَاثَةٌ وَ* dediğinde, ikinci kural gereği olarak istisna harfî ile atıf harfî bir arada toplanamayacağından istisnaların tümü müstesna minhuya döner ve bu sözü söyleyen kişinin bir dirhem borç ödemesi gerekecektir. Şayet *عَلَيَّ عَشْرَةٌ إِلَّا اثْنَيْنِ وَإِلَّا اثْنَيْنِ* denildiğinde, altı dirhem borç sabit olmuş olur. Çünkü burada ikinci ve üçüncü kuraldan dolayı istisnaların hepsi müstesna minhuya dönerler. Hanefilere göre eğer ikinci istisna ile tekit kastedilmemişse altı dirhem borç sabit olmuş olur. Şayet tekit kastedilmişse sekiz dirhem borç sabit olmuş olur. Keza *عَلَيَّ عَشْرَةٌ إِلَّا أَرْبَعَةً وَإِلَّا خَمْسَةً* denildiğinde de ikinci ve üçüncü kural gereği olarak her iki istisna da müstesna minhuya döner ve bir dirhem borç sabit olmuş olur.³⁴⁸

Atıfsız olarak tekrar edilmesi durumunda ise ikinci istisna birinciden ya büyük ya küçük ya da ona eşittir.

a) Şayet ikinci istisna birinciden büyük veya eşit olursa bütün istisnalar üçüncü kural gereği olarak müstesna minhuya dönerler. Buna göre biri *عَلَيَّ عَشْرَةٌ إِلَّا أَرْبَعَةً إِلَّا خَمْسَةً* dediğinde, geriye bir kalır. Şayet biri *عَلَيَّ عَشْرَةٌ إِلَّا أَرْبَعَةً إِلَّا أَرْبَعَةً* derse, geriye iki kalır.³⁴⁹

b) Şayet ikinci istisna birinci istisnadan küçük olduğunda bu konuda farklı görüşler vardır.³⁵⁰

1. İkinci istisna sadece kendisinden önceki istisnaya döndürülebilir. Örneğin biri *عَلَيَّ عَشْرَةٌ إِلَّا خَمْسَةً إِلَّا أَرْبَعَةً* derse dokuz dirhem borç sabit olmuş olur. Çünkü dört,

³⁴⁸ er-Râzî, *el-Mahsûl*, III, 41; Karâfî, *Nefâ'isü'l-usûl*, V, 2015; el-Beyzâvî, *Minhâcü'l-vüsûl*, s. 55; İbn Müflih, *Usûlü'l-fikh*, III, 935; es-Sübki, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî, *el-İbhâc fî şerhi'l-Minhâc*, (thk. Şa'bân Muhammed İsmâil), Mektebetü'l-Külliyetü'l-Ezheriyye, Kahire, 1401/1981, II, 161; el-İsnevî, *Nihâyetü's-sûl*, II, 429; Zerkeşî, *el-Bahru'l-Muhîtt*, III, 304; el-Merdâvî, *et-Tahbîr*, VI, 2617; Güman, Osman, *Nahiv-fikh usulü ilişkisi*, s. 119.

³⁴⁹ Karâfî, *Nefâ'isü'l-usûl*, V, 2015; el-Beyzâvî, *a.g.e.*, s. 55; es-Sübki, *a.g.e.*, II, 161; Zerkeşî, *a.g.e.*, III, 305; Güman, Osman, *a.g.e.*, s. 119.

³⁵⁰ er-Râzî, *el-Mahsûl*, III, 41.

beşten istisna edildiğinde geriye bir kalır. Bir de on'dan istisna edilince geriye dokuz kalır. Dördüncü kural gereği bu görüş tercih edilmektedir.³⁵¹

Bu görüşü tercih edenler aynı zaman da istisnadan istisna etmeyi de caiz görmekteydiler. Mâlikîlerden İbn-i Arabî (ö. 543/1148), bazılarının istisnadan istisna etmeyi caiz görmediklerini hikâye etmektedir. Çünkü istisnada amel eden, istisna harfinin takdiriyle birinci fiildir. Dolayısıyla bir fiil iki mamulde amel edemeyeceğinden dolayı bunu caiz görmemektedirler.³⁵²

Caiz görenler, *“Dediler ki: قالوا إنا أرسلنا إلى قوم مجرمين * إلا آل لوط إنا لمنجوهم أجمعين * إلا امرأته* *“Biz şüphesiz suçlu bir millete gönderildik. Lut'un ailesi bunun dışındadır. Karısı hariç hepsini kurtaracağız.”*³⁵³ âyetlerini delil getirmektedirler. Ayetlerde Lut'un eşi, Lut'un ailesinden istisna edilmiştir. İstisnadan istisna edilmesini caiz görmeyenler, buradaki birinci istisnanın munkatı' istisna olduğu için *إلا آل لوط* müstesnasının ibtidai bir kelam olduğunu söylemektedirler. İstisnadan istisna yapılmasını caiz görmeyenlerin kimileri ise *إلا امرأته* istisnasının *أجمعين* den istisna edildiğini söylemektedirler.³⁵⁴

2. Sadece müstesna minhuya döndürülebilir. Bu, dördüncü kural olan “el-Karîb evlâ minel baîd” kuralından dolayı tercih edilmemektedir.³⁵⁵

3. Her ikisine beraber döndürülebilir. Bu görüş, birinci kural gereği olarak kesinlikle kabul edilmemektedir. Çünkü ikinci istisna, aynı anda ikisine döndürüldüğü takdirde hem menfî hemde müsbetlik meydana gelir.³⁵⁶

Hanefîler istisnadan istisna edilmesini caiz görmemektedirler. Örneğin biri *له عليّ عشرة إلا* له عليّ عشرة إلا *ثمانية إلا سبعة إلا سنة* derse, onlar altıyı yediden, yediyi sekizden istisna etmeyi caiz görmüyorlar. Çünkü onlara göre müstesna meskûtün anı hükmünde olduğu için ondan istisna edilmez. Onlara göre bütün istisnalar müstesna minhuya dönerler.³⁵⁷

³⁵¹ er-Râzî, *el-Mahsûl*, III, 41; Karâfî, *Nefâ'isü'l-usûl*, V, 2015; el-Beyzâvî, *Minhâcü'l-vüsûl*, s. 55; İbn Müflih, *Usûlü'l-fikh*, III, 935; es-Sübkî, *el-İbhâc*, II, 161; Zerkeşî, *el-Bahru'l-Muhît*, III, 304; el-Merdâvî, *et-Tahbîr*, VI, 2617.

³⁵² İbn Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh, *el-Mahsûl fî usûli'l-fikh*, Dârü'l-Bayârik, Beyrut, 1420/1999, s. 83; Zerkeşî, *a.g.e.*, III, 304; el-Merdâvî, *a.g.e.*, VI, 2618.

³⁵³ el-Hicr, 15/58-60.

³⁵⁴ Karâfî, *Nefâ'isü'l-usûl*, V, 2015; es-Sübkî, *a.g.e.*, II, 161; Zerkeşî, *a.g.e.*, III, 304; el-Merdâvî, *a.g.e.*, VI, 2618.

³⁵⁵ er-Râzî, *el-Mahsûl*, III, 41.

³⁵⁶ er-Râzî, *el-Mahsûl*, III, 41.

³⁵⁷ el-İsnevî, *Nihâyetü's-sûl*, II, 429.

2.2. İSTİSNADAN SONRA GELEN CÜMLENİN SIFAT OLMASI

Şayet müstesna ve müstesna minhudan sonra bir cümle gelirse ve o cümle her ikisine de sıfat olabilecekse hangisine sıfat yapılacağı konusunda ihtilaf vardır. Şâfîî usûlcülerine göre, o cümle müstesna minhuya döner. Hanefîî usûlcülerine göre ise, o cümle müstesnaya döner. Örneğin biri *عندي له ألف درهم إلا مائة قضيت ذلك* derse, Şâfîî usûlcülerine göre buradaki *عندي له ألف درهم* cümlesi müstesna minhunun sıfatı olur. Yani “Onun bende olan alacağının yüz dirhem hariç bin dirhemini ödedim.” demiş olur. Dolayısıyla Şâfîîlere göre bunu söyleyen kişi, borcun dokuz yüz dirhemini ödediğini iddia etmiş olur. Hanefîî usûlcülerine göre ise burada *عندي له ألف درهم* cümlesi, müstesnaya sıfat olur. Yani *عندي له ألف درهم إلا مائة قضيت ذلك* diyen kişi, “Onun bende ödediğim yüz dirhem hariç, bin dirhem alacağı var.” demiş olur. Yani bende dokuz yüz alacağı vardır. Dolayısıyla Hanefîilere göre bunu söyleyen kişi, yüz dirhem ödediğini ve dokuz yüz dirhem borcu kaldığını söylemiş olur.³⁵⁸

2.3. BİRBİRİNE ATFEDİLMİŞ CÜMLELERDEN SONRA GELEN İSTİSNA

Birbirine atfedilmiş olan cümlelerden sonra bir istisna geldiğinde, yalnızca son cümleye mi yoksa cümlelerin tümüne mi döneceği konusu, usûlcüler arasında en yoğun tartışmaların yaşandığı konulardan biridir. Bu istisnanın bütün cümlelere dönmesinin sözün muhtemel anlamlarından biri olduğu ve karine bulunduğu istisnanın cümlelerin tümüne veyahut herhangi birine dönebileceği konusunda görüş ayrılığı yoktur.³⁵⁹

2.3.1. İstisnanın Cümlelerin Tümüne veyahut Herhangi Birine Döneceğine Dair Karinenin Bulunması

İstisnanın hangi cümleye veyahut cümlelerin tümüne döneceğine dair karine bulunduğu zaman istisna karinenin delalet ettiğine döner.

إِنَّ اللَّهَ مُبْتَلِيكُمْ بِنَهْرٍ فَمَنْ شَرِبَ مِنْهُ فَلَيْسَ مِنِّي وَمَنْ لَمْ يَطْعَمْهُ فَإِنَّهُ مِنِّي إِلَّا مَنْ اغْتَرَفَ غُرْفَةً بِيَدِهِ

“Doğrusu Allah sizi bir ırmakla deneyecektir, ondan içen benden değildir, onu tatmayan eliyle sadece bir avuç avuçlayan müstesna şüphesiz bendendir.”³⁶⁰ ‘âyetinde, *عَنْدِي لَهُ أَلْفٌ دِرْهَمٌ إِلَّا مِائَةً قَضَيْتَ ذَلِكَ* cümlesi, *فَمَنْ شَرِبَ مِنْهُ* cümlesine atıftır. *إِلَّا مَنْ اغْتَرَفَ* istisnası, ancak birinci

³⁵⁸ Şevkânî, *İrşâd*, II, 665; Güman, Osman, *Nahiv-fıkıh usulü ilişkisi*, s. 124.

³⁵⁹ el-Bâkılânî, *et-Takrîb*, III, 146; Güman, Osman, *a.g.e.*, s. 120.

³⁶⁰ el-Bakara, 2/249.

cümleye döndürülebilir. Çünkü avuçlamak ancak içilmekten istisna edilebilir. Tatmayandan istisna edilemez.³⁶¹

لَا يَحِلُّ لَكَ النِّسَاءُ مِنْ بَعْدُ وَلَا أَنْ تَبَدَّلَ بِهِنَّ مِنْ أَزْوَاجٍ وَلَوْ أَعْجَبَكَ حُسْنُهُنَّ إِلَّا مَا مَلَكَتْ يَمِينُكَ

“Bundan sonra artık başka kadınlarla evlenmen, elinin altında bulunan cariyeler hariç, güzellikleri hoşuna gitse bile, bunların yerine başka hanımlar alman sana helâl değildir.”³⁶² âyetinde de istisna ancak النِّسَاءُ lafzına döndürülebilir. أَزْوَاجٍ lafzına döndürülemez. Çünkü eşi elinin altındaki cariyesi olamaz.³⁶³

وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ أَنْ يَقْتُلَ مُؤْمِنًا إِلَّا خَطَأً وَمَنْ قَتَلَ مُؤْمِنًا خَطَأً فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مُؤْمِنَةٍ وَدِيَّةٌ مُسَلَّمَةٌ إِلَىٰ أَهْلِهِ إِلَّا أَنْ يَصَدَّقُوا

“Bir müminin diğer mümini yanlışlık dışında öldürmesi asla caiz değildir. Bir mümini yanlışlıkla öldürenin, bir mümin köleyi azad etmesi ve öldürülenin ailesi bağışlamadıkça, ona diyet ödemesi gerekir.”³⁶⁴ âyetinde istisna, ilk cümle olan فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ cümlesine değil ancak son cümle olan إِلَىٰ أَهْلِهِ cümlesine döndürülebilir. Çünkü kefareti ailesi bağışlayamaz.³⁶⁵

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْرَبُوا الصَّلَاةَ وَأَنْتُمْ سُكَارَىٰ حَتَّىٰ تَعْلَمُوا مَا تَقُولُونَ وَلَا جُنُبًا إِلَّا عَابِرِي سَبِيلٍ حَتَّىٰ تَغْتَسِلُوا

“Ey İnananlar! Sarhoşken, ne dediğinizi bilene kadar, cünüpken, yolcu olan müstesna gusledene kadar namaza yaklaşmayın.”³⁶⁶ ayetinde de istisna, وَلَا جُنُبًا cümlesine döner. İlk cümle olan وَأَنْتُمْ سُكَارَى cümlesine dönmez. Çünkü burada “namaza yaklaşmayın” ile namaz kılınacak olan mescitler kast edildiğinden ve sarhoşlar da yolcu olsalar bile mescide giremediklerinden ona döndürülemez.³⁶⁷

وَالَّذِينَ يَرْمُونَ الْمُحْصَنَاتِ ثُمَّ لَمْ يَأْتُوا بِأَرْبَعَةِ شُهَدَاءَ فَاجْلِدُوهُمْ ثَمَانِينَ جَلْدَةً وَلَا تَقْبَلُوا لَهُمْ شَهَادَةً أَبَدًا وَأُولَٰئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ - إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ وَأَصْلَحُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ

“Namuslu kadınlara zina isnadında bulunup, sonra (bunu isbat için) dört şahit getiremeyenlere seksener sopa vurun ve artık onların şahitliğini hiçbir zaman kabul

³⁶¹ İbn-i Neccâr, Şerhu 'l-Kevkebi 'l-Münîr, III, 316.

³⁶² el-Ahzâb, 33/52.

³⁶³ İbn-i Neccâr, a.g.e., III, 316.

³⁶⁴ en-Nisâ, 4/92.

³⁶⁵ İbn-i Neccâr, a.g.e., III, 317.

³⁶⁶ en-Nisâ, 4/43.

³⁶⁷ İbn-i Neccâr, a.g.e., III, 317.

etmeyin. Onlar tamamen günahkârdırlar. Ancak bundan sonra tövbe edip islah olanlar müstesnadır. Allah çok bağışlayıcı ve merhametlidir.”³⁶⁸ âyetinde, إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا istisnası, وَأُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ cümlesine döner. Yani tövbe etmeleri, onların günahlarının affedilmesine sebep olur. Burada istisna, فَاجِدُوهُمْ تَمَائِينَ جُلْدَةً cümlesine döndürülemez. Çünkü burada emir edilen haddü'l-kazef insan hakkıdır ve tövbeyle affedilmez. İstisnanın وَلَا تَقْبَلُوا لَهُمْ شَهَادَةً أَبَدًا cümlesine döndürülüp döndürülmeyeceği konusunda ihtilaf vardır. Çünkü tövbe edilirse şahitliği kabul edilip edilmeyeceği konusunda ihtilaf vardır. Dolayısıyla bu âyette istisnayı hem şahitlik hem de fasıklık cümlesine döndürülebilir ama fasıklık cümlesine döndürülmesi daha evlâdır.³⁶⁹

إِنَّمَا جَزَاءُ الَّذِينَ يُحَارِبُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَيَسْعَوْنَ فِي الْأَرْضِ فَسَادًا أَنْ يُقَتَّلُوا أَوْ يُصَلَّبُوا أَوْ تُقَطَّعَ أَيْدِيهِمْ وَأَرْجُلُهُمْ مِنْ خِلَافٍ أَوْ يُنْفَوْا مِنَ الْأَرْضِ ذَلِكَ لَهُمْ خِزْيٌ فِي الدُّنْيَا وَلَهُمْ فِي الْآخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيمٌ - إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا مِنْ قَبْلِ أَنْ تَقْدِرُوا عَلَيْهِمْ.

“Allah ve Resûlüne karşı savaşılanların ve yeryüzünde (hak) düzeni bozmaya çalışanların cezası ancak ya (acımadan) öldürülmeleri, ya asılmaları, yahut el ve ayaklarının çaprazlama kesilmesi, yahut da buldukları yerden sürülmeleridir. Bu onlara dünyada bir rezilliktir. Onlar için ahirette de büyük azap vardır. Ancak, siz kendilerini yenip ele geçirmeden önce tevbe edenler müstesna.”³⁷⁰ âyetinde, إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا istisnası bütün cümlelere dönmektedir.³⁷¹

Bunlar gibi nice örnekler gerek Kur'an'da gerekse hadislerde bulunabilir. Bu örnekler, karine bulunduğundan dolayı istisnanın cümlelerin tümüne veyahut herhangi birine dönebileceğine delalet ederler.

2.3.2. Karine Olmadığı Zaman İstisnanın Hangi Cümleye Döneceğine Dair Görüşler:

Yukarıda da söylediğimiz gibi istisnanın hangi cümleye döneceğine dair karine olduğu zaman bunun caizliği hakkında ulema arasında herhangi bir ihtilaf yoktur. Bu tartışma, esas olarak karine bulunmadığında hangi ihtimalin daha güçlü ve öncelikli olduğu ile ilgilidir. Âlimler bu konuda değişik görüşler beyan etmişlerdir. Bununla ilgili olarak şu mezhepler zikredilir:

³⁶⁸ en-Nûr, 24/4-5.

³⁶⁹ İbn-i Neccâr, Şerhu'l-Kevkebi'l-Münîr, III, 318.

³⁷⁰ el-Mâide, 5/33-34.

³⁷¹ İbn-i Neccâr, a.g.e., III, 319.

Birinci görüş: İstisna ilke olarak bütün cümlelere döner. İmam Şâfî, İmam Malîk, Ahmed b. Hanbel, İbn Hazm ve mütekellim usûlcülerin geneli bu görüştedirler. Hanbelîler, Ahmed b. Hanbel'in *وَلَا يُؤْمَنُ الرَّجُلُ الرَّجُلَ فِي سُلْطَانِهِ، وَلَا يَقْعُدُ فِي بَيْتِهِ عَلَى تَكْرِمَتِهِ إِلَّا بِإِذْنِهِ* "Sakın sizden birisinin hâkim olduğu yerde, başka biri ona imam olmasın! Ve hiç bir kimse, başkasının evine onun izni olmaksızın yaygısının üzerine oturmasın!"³⁷² hadisindeki istisnanın, bütün cümlelere döndüğünü söylediğini hikâyeye etmişlerdir.³⁷³

Fakat bazıları istisnanın hepsine dönmesi için şu şartları zikretmişlerdir:

1. Cümleler birbirine atıf edilmiş olacaklar. Şayet birbirine atıf edilmezlerse cümleler arasında irtibat olmadığı için istisna sadece son cümleye döner. Bu şartı şunlar açıkça beyan etmişlerdir: Bâkılânî, Kâdı Ebû Tayyib et-Taberî, Şeyh Ebû İshâk, İbn-i Sem'ânî (ö. 489/1096), İbn Kuşeyrî, Âmidî, İbnü's-Sâât (ö. 694/1295), Hindî (ö. 715/1315). Bu şartı açıkça söylemeyenler ise bu şart açık olduğu için bunu açıkça söylememişlerdir.³⁷⁴

2. Atıf *واو* harfî ile olacak. Şayet atıf *ثم* harfî ile olursa, istisna sadece son cümleye döner. Cüveynî, Âmidî, İbnü'l-Hâcib ve İbnü's-Sââtî de bu görüştedirler. Zahir olan *ثم*, *فاء* ve *حتى* da bu konuda *واو* gibidirler. Bâkılânî, *فاء* ve *واو* ile yapılan atıfların her iki cümleye döneceğini açıkça beyan ettikten sonra şöyle der: "Cümleler hangi atıf harfî ile atıf edilirse edilsinler istisna hepsine döner." Bu dört harf hakkında ihtilaf olmuştur. Ancak bunların dışındaki atıf harflerinden *لا*, *بل* ve *لكن* ile yapılan atıflarda, istisna iki cümleye dönemez. Keza *أما* ve *أم* da da ikisine dönemez. Ancak Mâverdî, muharabe âyetini getirip buradaki atfın *أو* harfîyle yapıldığını ve buradaki istisnanın bütün cümlelere döndüğünü söylemiştir. Râfî ise *بل* ile yapılan atıfta ihtilaf olduğunu hikâyeye etmiştir.³⁷⁵

³⁷² Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc, *el-Câmi'u's-sahîh*, Daru Tîbe, Riyad, 1427/2002, Salat, 290.

³⁷³ el-Bâkılânî, *et-Takrîb*, III, 146; İbn Hazm, *el-İhkâm*, IV, 21; el-Ferrâ, *el-Udde*, II, 678-679; Ebü'l-Hüseyn, *el-Mu'temed*, I, 264; Cüveynî, *el-Burhân*, I, 388; Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, III, 388; Gazzâlî, *el-Menhûl*, s. 160; er-Râzî, *el-Mahsûl*, III, 43; İbn Kudâme Muvaffakuddîn, *Ravzatü'n-nâzir*, II, 756; Karâfî, *el-İkdu'l-manzûm*, II, 238; el-İsfahânî, *Beyânü'l-Muhtasar*, II, 278; İbn Müflih, *Usûlü'l-fikh*, III, 920; Zerkeşî, *el-Bahru'l-Muhîr*, III, 307; İbn-i Neccâr, *Şerhu'l-Kevkebi'l-Münîr*, III, 320; Güman, Osman, *Nahiv-fıkah usulü ilişkisi*, s. 120.

³⁷⁴ el-Bâkılânî, *a.g.e.*, III, 145; es-Sem'ânî, *Kavâtü'u'l-edille*, I, 215. Âmidî, *el-İhkâm*, II, 365; Zerkeşî, *a.g.e.*, III, 312-313.

³⁷⁵ el-Bâkılânî, *a.g.e.*, III, 149; Cüveynî, *el-Burhân*, I, 390; Cüveynî, *Nihâyetü'l-matlab*, VIII, 365; Âmidî, *a.g.e.*, II, 367; İbnü'l-Hâcib, *Münteha's-sûl*, II, 809; Zerkeşî, *a.g.e.*, III, 312-314.

3. İki cümlelerin arasına uzun bir kelam girmeyecek. Şayet girerse istisna son cümleye döner. Cüveynî bu görüştedir.³⁷⁶

4. Cümlelerin her biri öbürünün haber vermediğini haber verecek. İbn Kuşeyr, bu şartı zikretmiştir. Şayet bütün cümleler aynı şeyi haber veriyorlarsa o zaman zaten bütün cümlelere döner.³⁷⁷

5. Cümleler arasında bir münasebet olacak. Şayet cümleler arasında münasebet olmazsa zaten atıf yapmak sahih olmaz.³⁷⁸

6. İstisnanın münferit olarak cümlelerin her birine dönmesi mümkün olacak. Şayet böyle bir şey mümkün olmazsa o zaman istisna ya mümkün olana döner ya da son cümleye döner. Bu şartı Kaffâl eş-Şâî (ö. 365/976), İbn Fûrek (ö. 406/1015), Kâdı Ebû Tayyib ve İlkiyâ et-Taberî zikretmişler.³⁷⁹

7. Mamul bir tane olacak.

وَالَّذِينَ يَرْمُونَ الْمُحْصَنَاتِ ثُمَّ لَمْ يَأْتُوا بِأَرْبَعَةِ شُهَدَاءَ فَاجْلِدُوهُمْ ثَمَانِينَ جَلْدَةً وَلَا تَقْبَلُوا لَهُمْ شَهَادَةً أَبَدًا وَأُولَئِكَ هُمُ
الْفَاسِقُونَ - إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ وَأَصْلَحُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ

âyetinde olduğu gibi. Şayet amil bir tane olup mamul birkaç tane olursa orada istisnanın bütün cümlelere dönmesi konusunda ihtilaf yoktur. أَهْجَرُ بَنِي فُلَانٍ وَبَنِي فُلَانٍ إِلَّا مَنْ صَلَحَ örneğinde olduğu gibi amil bir tanedir ama mamul iki tanedir. Burada istisna hepsine döner.³⁸⁰

8. Âmil bir olacak. Şayet âmil farklı olursa istisna son cümleye döner.³⁸¹

9. Bu söylenenler, cümlelerden sonra gelen istisnada olacak. Şayet müfretlerden sonra gelen istisnada olursa istisnanın hepsine döneceğine dair ittifak vardır. İbn Kuşeyrî bunu Cüveynî'den nakil etmiştir.³⁸²

10. İstisna sonda gelmiş olacak. Zerkeşî bu şartı doğru bulmamaktadır.³⁸³

³⁷⁶ Cüveynî, *Nihâyetü'l-matlab*, VIII, 365; Zerkeşî, *el-Bahru'l-Muhît*, III, 314.

³⁷⁷ Zerkeşî, *a.g.e.*, III, 315.

³⁷⁸ Zerkeşî, *a.g.e.*, III, 315.

³⁷⁹ Zerkeşî, *a.g.e.*, III, 315.

³⁸⁰ Zerkeşî, *a.g.e.*, III, 317.

³⁸¹ Zerkeşî, *a.g.e.*, III, 317.

³⁸² Zerkeşî, *a.g.e.*, III, 318.

³⁸³ Zerkeşî, *a.g.e.*, III, 318.

İkinci görüş: İstisna, ilke olarak son cümleye ait olur. İmam Ebû Hanîfe ve ashabının, Zahirîlerin, bazı Mutezile âlimlerinin ve Fahreddin er-Râzî'nin *el-Meâlim*'deki görüşü budur.³⁸⁴

Üçüncü görüş: Tevakkuf olur. Yani herhangi bir cümleye döneceğine delalet eden bir delil olmadığından istisnayı sadece son cümleye, sadece ortadaki cümleye ve bütün cümlelere de döndürülebilir ama şuan tevakkuf durumundadır ve bir delil beklenilmektedir. Şayet bir delil meydana gelirse ona göre birine dönderilir. Bâkılânî, Şiiilerden Murtazâ (ö. 436/1044) ve Gazzâlî bu görüştedir.³⁸⁵

Dördüncü görüş: Şayet birinci cümleden vazgeçip başka bir konuya geçip ikinci cümleye başlarsa istisna son cümleye döner. Eğer ikinci cümle birinci cümlelerin devamı mahiyetinde olursa her iki cümleye döner. Ebû Hüseyin el-Basrî bu görüştedir.³⁸⁶

Beşinci görüş: Şayet cümleler tek bir amaç için olurlarsa istisna hepsine döner. Değişik amaçlar için olurlarsa son cümleye döner. Cüveynî ve Kâdî Abdulcebbar bu görüştedirler.³⁸⁷

Altıncı görüş: Şayet *إِلَّا الْبَغْدَادِيِّينَ* örneğinde olduğu gibi cümlelerin başında gelen *وَ*, ibtidai olursa istisna son cümleye döner. Fakat ibtida ve atıf arasında gidip gelirse o zamanda tevakkuf olur.³⁸⁸

Mütekellim usûlcüler, istisnanın bütün cümlelere döneceğine dair şu delilleri zikrederler:

1. Cümlelerden sonra gelen şart ve inşallah ile yapılan istisna bütün cümlelere dönmektedirler. Şart ve inşallah gibi kendi nefsiyle kaim olmayan istisna da bütün cümlelere dönmesi gerekmektedir. Keza şart ve istisnanın anlamı da aynıdır. Çünkü

³⁸⁴ el-Bâkılânî, *et-Takrîb*, III, 147; el-Ferrâ, *el-Udde*, II, 679; Ebû'l-Hüseyin, *el-Mu'temed*, I, 264; Cüveynî, *el-Burhân*, I, 388; Serahsî, *el-Usûl*, II, 44; Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, III, 388; Gazzâlî, *el-Menhûl*, s. 160; er-Râzî, *el-Mahsûl*, III, 43; er-Râzî, *el-Meâlim* s. 93; İbn Kudâme Muvaffakuddîn, *Ravzatü'n-nâzir*, II, 757; Karâfî, *el-İkdu'l-manzûm*, II, 238; el-İsfahânî, *Beyânü'l-Muhtasar*, II, 278; İbn Müflih, *Usûlü'l-fikh*, III, 920; Zerkeşî, *el-Bahru'l-Muhît*, III, 308; İbn Emîru Hâc, *et-Takrîr*, I, 327; Güman, Osman, *Nahiv-fikih usulü ilişkisi*, s. 120.

³⁸⁵ el-Bâkılânî, *a.g.e.*, III, 147; Gazzâlî, *el-Menhûl*, s. 160; er-Râzî, *el-Mahsûl*, III, 43; Karâfî, *el-İkdu'l-manzûm*, II, 238; el-İsfahânî, *a.g.e.*, II, 278; Zerkeşî, *a.g.e.*, III, 300-310.

³⁸⁶ Ebû'l-Hüseyin, *a.g.e.*, I, 265; İbnü'l-Hâcib, *Münteha's-sûl*, II, 812; el-İsfahânî, *a.g.e.*, II, 278; İbn Müflih, *a.g.e.*, III, 920; Zerkeşî, *a.g.e.*, III, 311; Güman, Osman, *a.g.e.*, s. 121.

³⁸⁷ Cüveynî, *el-Burhân*, I, 392; Zerkeşî, *a.g.e.*, III, 311; Güman, Osman, *a.g.e.*, s. 121.

³⁸⁸ Âmidî, *el-İhkâm*, II, 369; Zerkeşî, *a.g.e.*, III, 311.

iftira ile ilgili âyette geçen وَأُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ - إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ وَأَصْلَحُوا ibaresi, “Şayet bundan sonra tövbe edip ıslah olmazlarsa onlar tamamen günahkâr olurlar” manasındadır. Dolayısıyla istisna şarta benzediği için, şart bütün cümlelere dönüyorsa istisna da bütün cümlelere dönüyordur.³⁸⁹ Bu delile şöyle cevap verilmiştir: Şart her ne kadar lafzen cezadan sonra gelse de manen cezadan öncedir. Çünkü şartın cezadan önce gelmesi gerekmektedir. Dolayısıyla şart ile istisna arasında fark vardır ve ona kıyas edilmesi doğru değildir. İnşallah lafzı ise şart lafzını içerdiği için şart için bu söylenenler onun içinde geçerlidir. Hem şart ve istisnanın kendi nefsi ile kaim olmamaları yönünden birbirilerine benzemeleri, onların hüküm yönünden de müşterek olmalarını gerektirmez. Keza şart ve istisnanın anlamları aynı ise o zaman bunların birbirilerine kıyas edilmeleri bir şeyin kendi nefesine kıyas edilmesi demektir.³⁹⁰

2. Atıf harfî, birbirine atıf edilmiş cümleleri tek cümle hükmüne çevirmektedir. Çünkü رأيت البكرين “İki Bekri gördüm” demek ile رأيت بكر بن خالد وبكر بن عمرو arasında bir fark yoktur. Keza أكرم بني تميم وربيعة إلا الطوال örneğinde Benî Temîm ve Rabîa kabileleri için olan hüküm aynı olduğundan dolayı istisna her ikisine de dönüyordur. Bu gibi cümleler tek cümle hükmündedir. Dolayısıyla tek cümleden sonra gelen istisna, nasıl o tek cümleye dönüyorsa, tek cümle hükmünde olan cümlelerden sonra gelen istisna da tek cümle hükmünde olan o cümlelere dönüyordur.³⁹¹ Bu delile şöyle cevap verilmiştir: Atıf harfî sadece hükümleri aynı olan cümleleri tek cümle hükmüne sokmaktadır. Cümlelerin hükümleri farklı olursa tek cümle hükmüne sokmaz. Örneğin أكرم ربيعة واضرب بني تميم إلا الطوال misalinde hükümler fark oldukları için tek cümle hükmüne girmezler. Hem tek cümle ile atıf edilmiş cümleler arasında fark yoksa o zaman bir şey kendi nefesine kıyaslanmış olur.³⁹²

3. فَأَجِدُوهُمْ ثَمَانِينَ جَلْدَةً وَلَا تَقْبَلُوا لَهُمْ شَهَادَةً أَبَدًا وَأُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ - إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا âyetinde, her cümleden sonra bir istisna getirip,

فاجلدوهم ثمانين جلدة (إلا الذين تابوا) ولا تقبلوا لهم شهادة أبدا (إلا الذين تابوا) وأولئك هم الفاسقون إلا الذين تابوا denilirse kötü bir cümle olur. Onun için istisna bütün cümlelere döndürülmek

³⁸⁹ Ebü'l-Hüseyn, *el-Mu'temed*, I, 267; Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, III, 389; er-Râzî, *el-Mahsûl*, III, 46; İbn Kudâme Muvaffakuddîn, *Ravzatü'n-nâzir*, II, 758; Karâfî, *el-İkdu'l-manzûm*, II, 241; İbn Müflih, *Usûlü'l-fıkh*, III, 922; İbn-i Neccâr, *Şerhu'l-Kevkebi'l-Münîr*, III, 321.

³⁹⁰ Ebü'l-Hüseyn, *a.g.e.*, I, 267-268; er-Râzî, *el-Mahsûl*, III, 52; İbn Kudâme Muvaffakuddîn, *a.g.e.*, II, 758; İbn Müflih, *a.g.e.*, III, 922; İbn-i Neccâr, *a.g.e.*, III, 321.

³⁹¹ Ebü'l-Hüseyn, *a.g.e.*, I, 268; er-Râzî, *el-Mahsûl*, III, 46; İbn Kudâme Muvaffakuddîn, *a.g.e.*, II, 759; Karâfî, *el-İkdu'l-manzûm*, II, 243.

³⁹² Ebü'l-Hüseyn, *a.g.e.*, I, 268; er-Râzî, *el-Mahsûl*, III, 52.

istendiğinde, istisna ancak son cümleden sonra getirilerek bu yapılır. Kelamda asıl olan hakikattir. İstisna bütün cümlelere döndürülmek istendiğinde hakikat olan istisnayı son cümleden sonra getirmektir. Dolayısıyla hakikat bu olduğu için ve farklılık da olmasın diye öbür yerlerde de istisna son cümleden sonra getirilip hepsine döndürülür.³⁹³ Bu delile şöyle cevap verilmiş: Şayet kısılığın riayet edilmesi için bütün cümlelerden sonra sadece bir istisna zikrediliyorsa, istisnanın hepsine döneceğine dair bir karine zikredilebilir. Bu fesahata zararda vermez. Hem bir cümlenin kötü olması onun caiz olmadığı anlamına gelmez.³⁹⁴

4. Şayet biri *فلان علي خمسة وخمسة إلا سبعة* dediğinde, müstağrak istisna caiz olmadığı için burada istisna her iki cümleye de döner. Hakikat bu olunca öbür yerlerde buna hamil edilir.³⁹⁵ Buna ise şöyle cevap verilmiş: Bu örnekte iki cümleye dönmesinin sebebi, burada bir zaruret olmasıdır. Bu zaruret, bunun dışındaki yerlerde yoktur. Onun için öbür yerleri de buna hamil etmek yanlıştır.³⁹⁶

5. Kitab ve sünnette geçen istisnalar çoğunlukla kendilerinden önce geçen bütün cümlelere dönmektedirler. Geriye kalanlarda bunlar üzerine hamil edilir.³⁹⁷

Ebû Hanîfe ise istisnanın son cümleye döneceğine dair şu delilleri zikreder:

1. İstisna umumu izale edendir. Umumu izale edebilmesi için kendi nefsi ile bir hükme delalet edebilmesi lazım ve kendi nefsi ile müstakil olmadığı için de bir şeye bağlanması gerekir. Çünkü bir şeye bağlanmadığı takdirde boş söylenmiş bir söz olur. İstisnanın sadece bir cümleye bağlanması, onu boş olmaktan kurtardığı için öbür cümlelere bağlanmasına gerek yoktur. Bu bir cümlenin son cümle olmasının sebebi ise bir istisna sadece bir cümleye dönderildiği zaman hemen yanındakine dönmesi konusunda icma olması ve “el-Karîb evlâ minel baîd” kuralıdır.³⁹⁸ Ebû Hanîfe'nin bu deliline şöyle cevap verilmiştir: İnşallah ile yapılan istisna, şart ve sıfat, kendi nefisleriyle kaim olmadıkları halde Hanefilere göre bütün cümlelere dönmektedirler.

³⁹³ er-Râzî, *el-Mahsûl*, III, 47; Âmidî, *el-İhkâm*, II, 371; Karâfî, *el-İkdu'l-manzûm*, II, 244.

³⁹⁴ er-Râzî, *el-Mahsûl*, III, 53; Âmidî, *a.g.e.*, II, 371.

³⁹⁵ Ebû'l-Hüseyn, *el-Mu'temed*, I, 269; er-Râzî, *el-Mahsûl*, III, 47; Âmidî, *a.g.e.*, II, 371; Karâfî, *el-İkdu'l-manzûm*, II, 245; İbn Müflih, *Usûlü'l-fıkh*, III, 923; İbn-i Neccâr, *Şerhu'l-Kevkebi'l-Münîr*, III, 323.

³⁹⁶ er-Râzî, *el-Mahsûl*, III, 53.

³⁹⁷ İbn Teymiyye, Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm, *el-Fetâva'l-kübrâ*, (thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ ve Mustafâ Abdulkâdir Atâ), Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut, 1408/1987, IV, 333; İbn Müflih, *a.g.e.*, III, 924; İbn-i Neccâr, *a.g.e.*, III, 323.

³⁹⁸ Serahsî, *el-Usûl*, II, 45; er-Râzî, *el-Mahsûl*, III, 48; Âmidî, *a.g.e.*, II, 375; et-Teftâzânî, *Şerhu't-Telvîh*, II, 64.

Bunlar dönüyorlarsa istisna da bütün cümlelere dönüyordur. Fakat Hanefiler bu cevaba şöyle yanıt vermektedirler: Şart her ne kadar sureten cümlelerden sonra gelse mana olarak hepsinden öncedir. Bundan dolayı da mana olarak kendisinden sonra gelen cümleler şartın meşrutu oluyorlar. Keza inşallah ile yapılan istisna, kelamın hepsinin tevakkufunu (beklemesini) ister. Yani bazısını bazısına has kılmaz. Çünkü kesinlik ifade etmemektedir.³⁹⁹

2. Cümlelerden sonra gelen istisna şayet bütün cümlelere dönerse ya her cümleden sonra bir istisna gizlenir ya da cümlelerin sonunda gelen istisna bütün cümlelere döndürülür. Gizlenmesi asıla muhalif olan bir şeydir. Çünkü zaruret olmadığı sürece gizleme yapılmaz. Burada ise zaruret yoktur. İstisnanın bütün cümlelere döndürülmesi de kabul edilmez. Çünkü müstesnada nasb ameli yapan, istisnadan önce gelen fiil veya fiil manasında olmalıdır. Şayet istisnanın bütün cümlelere döndürülmesi kabul edilirse, o zaman müstesnanın nasb olmasında amil olan birden fazla fiil olur. Ancak bir tek mamulde iki amil amel edemez. Bu delile şöyle cevap verilmiş: “İki amilin tek mamulde toplanmasını Kissai caiz görmektedir.”⁴⁰⁰

3. İstisnadan yapılan istisna, hemen yanındakinden istisna edilir. Öbür yerlerde bunun üzerine hamil edilir. Buna şöyle cevap verilmiş: Şayet istisnadan yapılan istisna hem yanındakine hem de müstesna minhuya dönerse fesatlık meydana gelir. Ancak bu fesatlık cümlelerden sonra gelen istisnada yoktur.⁴⁰¹

4. Cümlelerin hepsi kendi nefsi ile müstakil olduğundan dolayı bir cümleden öbür cümleye ancak birinci cümlelerin amacı tamamlandığında geçilebilir. Suküt etmek nasıl cümledeki amacın tamamlandığına delalet ediyorsa, başka bir cümleye başlamak da ilk cümledeki amacının tamamlandığına delalet etmektedir. Dolayısıyla birinci cümle tamamlanıp ikinci cümleye başlandığında, bu birinci cümlelerin bittiğine ikinci cümlelerin başlandığına delalet etmektedir. İkinci cümleden sonra gelen de ikinci cümleye döner. Dördüncü delile şöyle cevap verilmiş: Şayet “bir cümleden öbür cümleye ancak amaç tamamlandığı zaman geçilebilir” sözü ile demek istenilen şey, bütün hükümlerden boşaldıktan sonra ancak ikinci cümleye geçmek ise, bu mümkün değildir. Çünkü orada bütün hükümlerden ancak bütün cümleler zikredildiğinde boşalmış olunur. Şayet

³⁹⁹ er-Râzî, *el-Mahsûl*, III, 53-54; Âmidî, *el-İhkâm*, II, 376.

⁴⁰⁰ er-Râzî, *el-Mahsûl*, III, 48-54.

⁴⁰¹ er-Râzî, *el-Mahsûl*, III, 50-55; Karâfî, *el-İkdu'l-manzûm*, II, 249.

amaçları bu bütün hükümlerden boşalmak değilse, amaçlarının ne olduğunu açıklamaları gerekir.⁴⁰²

Son olarak da tevakkuf var diyen Bâkıllanî, şiiilerden Murtazâ ve Gazzâlî şu delilleri zikredeler:

1. Şayet biri *اضرب غلmani وأكرم جیراني إلا واحداً* derse, muhatap, o bir kişinin çocuklardan mı yoksa komşulardan mı olduğunu anlamak ister. İşte bu istifham, burada istisnanın her iki cümle arasında müşterek olduğuna delalet etmektedir.⁴⁰³

2. Kur'an ve Arapça'da bazen istisnanın bütün cümlelere bazen de son cümleye döndüğünü görmekteyiz. Bu kullanım, hakikatin bu olduğuna delalet etmektedir. Bundan da istisnanın ortaklaşa kullanılmasının doğru görüş olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁰⁴

3. *denildiğinde*, buradaki hal ve iki zarf bütün fiillere dönebileceği gibi kendisine en yakın olana da dönebilir. Bu iki ihtimal, hal ve bu iki zarfta mümkün olunca istisnada da mümkün olur. Çünkü hem hal ve zarflar hem de istisna kelam tamamlandıktan sonra gelen fazlalıktırlar. Dolayısıyla o ikisinde iki ihtimal mümkün ise istisnada da mümkündür. Buna da şöyle cevap verilmiş: "Hal ve zarflarda tevakkuf yapılacağı kabul edilmemektedir. Bilakis Ebû Hanîfe'ye göre son cümleye, Şâfî'ye göre ise bütün cümlelere döndürülür. Tevakkuf olduğu kabul edilse bile, hangisine dönüleceği bilinmediği için son cümle ve bütün cümleler arasında müşterek olduğunu kabul edilmemektedir. Bilakis lugaçılara göre hangisinin hak olduğu bilinmediği için herhangi birine döneceği de bilinmemektedir. İstisna, hal ve zarflar gibi kelam tamamlandıktan sonra gelmesi yönünden onlara benzemesi her yönden onlar gibi olmasını da gerektirmez. Hem burdaki kıyas lügavi olduğu için batıldır.⁴⁰⁵

⁴⁰² er-Râzî, *el-Mahsûl*, III, 50-55; Karâfî, *el-İkdu'l-manzûm*, II, 249-250.

⁴⁰³ er-Râzî, *el-Mahsûl*, III, 51; Âmidî, *el-İhkâm*, II, 377; Karâfî, *el-İkdu'l-manzûm*, II, 250.

⁴⁰⁴ er-Râzî, *el-Mahsûl*, III, 53.

⁴⁰⁴ er-Râzî, *el-Mahsûl*, III, 51; Âmidî, *a.g.e.*, II, 377; Karâfî, *el-İkdu'l-manzûm*, II, 250.

⁴⁰⁵ er-Râzî, *el-Mahsûl*, III, 52-56; Âmidî, *a.g.e.*, II, 377-378; Karâfî, *el-İkdu'l-manzûm*, II, 251.

SONUÇ

Mütekellimin usûlcüleri fukaha usûlcülerinin aksine istisnayı âmmı tahsis eden muttasıl delillerden sayıp etraflıca ele almışlardır. Mütekellimin usûlcülerine göre “Kaynağı itibariyle tek bir mütekellime dayanan, özel ve sınırlı sayıda lafızlara sahip olup, muttasıl olan, müstakil olmayan, müstesnanın müstesna minhu bütününden olmadığına delalet eden, şart, sıfat, gaye ve nâsih olmayan, umumi bir hükmü *illa/ لا* ve benzeri edatlarla tahsis etmeye istisna denir.

İstisna kendi içinde cinsten yapılan muttasıl ve cinsin gayrısından yapılan munkatı’ istisna olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Muttasıl istisna kendi içinde âmm lafızlardan yapılan istisna, hass lafızlardan yapılan istisna ve sayılardan yapılan istisna olmak üzere üç kısma ayrılmaktadır. Sayıdan istisna yapılıp yapılamayacağı konusunda farklı görüşler olsa da Mütekellimin usulcülerine göre sayılardan istisna caizdir. Bazıları cinsin gayrısından yapılan istisnanın lugatta vuku bulmasını, bazıları da Kur’an’da vuku bulmasını inkâr ederken çoğunluk Kur’an’da vuku bulmasını kabul etmektedir. Sıradan konuşmalarda ise vuku bulmasını İmam Züfer, İmam Muhammed ve Ahmed b. Hanbel geçerli görmesede çoğunluk bunu caiz görmektedir. Muttasıl istisna hakikî istisnadır ve kendisiyle tahsis yapılır. Munkatı’ istisna ise hakiki veya mecâzi olduğu konusunda görüş ayrılığı olsa da çoğunluğa göre munkatı istisna mecâzîdir ve kendisi ile tahsis yapılır.

Mütekellim usulcüler, Pezdevî, Halvânî ve Debûsî gibi Hanefîlerinde savunduğu muhtâr göreşe göre olumlu bir cümleden istisna yapmak müstesnayı olumsuz kılar. Olumsuz cümleden istisna yapmak ise müstesnayı olumlu kılar. Ebû Hanîfe’ye göre olumsuz bir cümleden yapılan istisnanın müstesnayı olumluya çevirme işlevi yoktur. Ona göre burada hüküm meskûtün anı hükmündedir. İmam Mâlik’e göre yeminler ve şartlar dışında olumlu bir cümleden istisna yapmak müstesnayı olumsuz kılar. Olumsuz cümleden istisna yapmak ise müstesnayı olumlu kılar. Yeminler ve şartlarda ise, olumsuz cümleden yapılan istisna, müstesnayı olumlu kılmaz.

Mütekellimin usulcülerine göre istisnanın sahih olabilmesi için, ittisal (Müstesnanın müstesna minhuya lafzen veya hükmen bitişik olması), müstesnanın müstesna minhunun cinsinden olması, müstesnanın müstağrak olmaması, niyet ve sema’, kelamda

atıf harfinin olmaması, istisnanın muayyen bir şeyden olmaması ve müstesnanın mübhem olmaması şarttır.

Müstesnalar birbirine atfedilmişse bunların toplamı müstesna minhuya döner ve hepsinin toplamı müstesna minhudan düşer. İstisna atıfsız olarak tekrar edilmesi durumunda ise ikinci istisna birinciden büyük veya eşit olursa, ikinci istisna müstesna minhuya döner. Şayet ikinci istisna birinci istisnadan küçük olursa “el-Karîb evlâ minel baîd” kaidesine binaen ikinci istisnanın birinci istisnaya dönmesi evlâdır. İstisnadan istisna yapılmasını bazı Mâlikî âlimleri ile Hanefiler caiz görmeselerde çoğunluk bunu caiz görmekte idiler.

Müstesna ve müstesna minhudan sonra bir cümle gelip her ikisine de sıfat olabilecekse Şâfiîlere göre o cümle müstesna minhuya döner. Hanefilere göre ise cümle müstesnaya döner.

Birbirine atfedilmiş olan cümlelerden sonra bir istisna geldiğinde ve karine bulunduğu istisnanın cümlelerin tümüne veyahut herhangi birine dönebileceği konusunda görüş ayrılığı yoktur. Karine olmadığı zaman Müttekellim usulcülerine göre istisna bütün cümlelere döner. Hanefiler ve Zâhirîlere göre son cümleye döner. Şîilerden Murtazâ, Bâkılânî ve Gazzâlî göre ise tevakkuf olur.

KAYNAKÇA

ABDÜLVEHHÂB, İbrahim Ebû Süleyman, *el-Fikrû'l-usûlî Dirâse tahlîliyye nakdiye*, Dârü's-şürûk, Cidde, 1403/1983.

ÂMÎDÎ, Alî b. Muhammed, *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm*, (thk. Abdurrezzak el-Affî), Dârü's-samiî, Riyad, 1424/2003.

ÂMÛDÎ, Mahmûd Muhammed, *Eseru'd-Dirâsetü'n-Nahviyye fî delâleti't-Tahsîsi'l-Muttasil inda'l-Usûliyîn*, Yayınlanmamış Y.lisans Tezi, Câmîatü'l-İslâmiyye Külliyyet'ül-Âdâb Kısmu'l-Lugatü'l-Arabiyye, Gazze, 1426/2005.

ATAR, Fahrettin, *Fıkıh Usûlü*, M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Vakfi Yayınları, İstanbul, 2010.

BÂCÎ, Ebû'l-Velîd Süleymân b. Halef, *el-İhkâmü'l-fusûl fî ahkâmi'l-usûl*, (thk. Abdulmecîd Turkî), Dârü'l-garbü'l-islami, Beyrut, 1407/1986.

BÂKILLÂNÎ, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib, *et-Taqrîb ve'l-İrşâd*, (thk. Abdulhamîd b. Alî Ebû Zenîd), Müessisetü'r-risâle, Beyrut, 1418/1998.

BARDAKOĞLU, Ali, “Âm”, DİA.

BEYHAKÎ, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, (thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ), Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut, 1423/2003.

BEYZÂVÎ, Ebû Saîd Abdullah b. Ömer, *Minhâcü'l-vüsûl ilâ 'ilmi'l-usûl*, (thk. Mustafa Şeyh Mustafa), Müessisetü'r-risale, Beyrut, t.y..

BOLAY, M. Naci, “Delâlet”, DİA.

BUHÂRÎ, Alâüddîn Abdülazîz b. Ahmed, *Keşfü'l-esrâr fî şerhi Usûli'l-Pezdevî*, (thk. Abdullah Mahmûd Ömer), Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut, 1418/1997.

BUHÂRÎ, Muhammed b. İsmâîl, *el-Câmiu's-Sahîh*, Dârü İbni Kesir, Dimeşk, Beyrut, 1423/2002.

BÛRNÛ, Muhammed Sıdkî b. Ahmed b. Muhammed, *el-Vecîz fî izâhi kavâ'idi'l-fikhi'l-küllîyye*, Müessisetü'r-risâle, Beyrut, 1416/1996.

CÂBİR, Mahmûd Sâlih, *Tahsîsu'l-Âmm bi'l-İstisnâ inda'l-Usûliyyîn*, Mecelletü'ş-Şerîa ve'd-dirâsâti'l-İslâmiyye, c. XX, Sayı: 61, Kuveyt, 2005.

CÂMÎ, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Ebî Bekr, *el-Fevâidü'z-Ziyâiyye*, Dersâadet, Yer yok, t.y..

CESSÂS, Ebû Bekr Ahmed b. Alî, *el-Fusûl fi'l-usûl*, (thk. Acîl Câsim en-Neşemî), Vizâretü'l-evkâf ve'ş-şuûni'l-islâmiyye, Kuveyt, 1414/1994.

CEVHERÎ, İsmâil b. Hammâd, *es-Sihâh*, (thk. Ahmed Abdulgafûr Attâr), Darü'l-İlmi lil-Melâyîn, Beyrut, 1399/1989.

CÜVEYNÎ, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh, *el-Burhân fi usûli'l-fikh*, (thk. Abdulazîm ed-Dîb), Dârü'l-Ensâr, Kahire, 1412/1992.

_____, *Nihâyetü'l-matlab fi dirâyeti'l-mezheb*, (thk. Abdulazîm Mahmûd ed- Dîbî), Dârü'l-minhâc, Cidde, 1428/2007.

DURMUŞ, İsmail, “İstisna”, DİA.

EBÜ'L-HÜSEYN EL-BASRÎ, Muhammed b. Alî b. Tayyib el-Basrî, *el-Mu'temed*, (thk. Muhammed Hamidullah), Mahedu'l-İlmi'l-Fransî li'd-Dirâsâti'l-Arabî, Dimeşk, 1384/1964.

EBYÂRÎ, Ebü'l-Hasan Ali b. İsmâil es-Sanhâcî, *et-Tahkîk ve'l-beyân fi şerhi'l-Burhân*, (thk. Alî Abdurrahman Bessâm el-Cezâirî), Dârü'l-ziyâ, Kuveyt, 1434/2013.

EMÎR PÂDİŞÂH, Muhammed Emîn b. Mahmûd, *Teysîrü't-Tahrîr*, Dârü'l-Baz, Mekke, t.y..

EZHERÎ, Hâlid b. Abdillâh, *Şerhu't-Tasrih ale't-Tavzîh*, (thk. Muhammed Bâsil Uyûnu's-Sûd), Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1421/2000.

FERRÂ, Ebû Ya'lâ Muhammed b. el-Hüseyn, *el-Udde fi usûli'l-fikh*, (thk. Ahmed b. Alî Seyrû'l-mübârekî), y.y., Riyad, 1410/1990.

GAZZÂLÎ, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *el-Müstasfâ min ilmi'l-usûl*, (thk. Hamza Züheyr Hâfız), Şirketü Medinetü'l-Münevvere, Medine, 1413/1993.

_____, *el-Menhûl min ta'likâti'l-usûl*, (thk. Muhammed Hasan Heyto), Dâru'l-Fikr, Dimeşk, 1400/1980.

GÜMAN, Osman, *Nahiv-fikih usulü ilişkisi (el-İsnevî örneği)*, Yayınlanmamış Doktora tezi, MÜSBE, İstanbul, 2006.

HÂKİM EN-NÎSÂBÛRÎ, Muhammed b. Abdillâh, *el-Müstedrek*, (thk. Mustafa Abdulkadir Atâ), Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, t.y..

HANBEL, Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, (thk. Ahmed Muhammed Şâkir), Dâru'l-hadis, Kahire, 1416/1995.

HIN, Mustafa Saîd, *Dirâse târihiyye li'l-fikh ve usûlih vel'-itticâhâtü'l-lefî zaherat fthimâ*, eş-Şeriketü'l-müttehide, Dimeşk, 1404/1983.

İBN AKÎL EL-HANBELÎ, Ebü'l-Vefâ Alî b. Akîl, *el-Vâzih fî usûli'l-fikh*, (thk. Cork Makdisî) y.y., Beyrut, 1417/1996.

İBN ARABÎ, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh, *el-Mahsûl fî usûli'l-fikh*, Dâru'l-Bayârik, Beyrut, 1420/1999.

İBN EMÎRU HÂC, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed, *et-Takrîr ve't-tahbîr*, (thk. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer), Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1419/1999.

İBN HALDÛN, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed et-Tûnisî, *el-Mukaddime*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1421/2001.

İBN HAZM, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, (thk. Ahmed Muhammed Şakir), Dâru'l-âfâki'l-cedîde, Beyrut, t.y..

İBN HİŞÂM, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf el-Ensârî, *Muğni'l-lebîb*, (thk. Mâzin el-Mübârek ve Muhammed Alî Hamadallah), Darü'l-fikr, Beyrut, 1419/1998.

_____, *Şerhu Katri'n-nedâ*, Dâru's-Saâdet, Mısır, 1383/1963.

İBN KAYYİM EL-CEVZİYYE, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr, *Medâricü's-sâlikîn beyne menâzili "ıyyâke na'büdü ve ıyyâke neste'in"*, (thk. Muhammed el-Mutasım-Billâh el-Bağdâdî), Dar'u Kitab'ul Arabi, Beyrut, 1423/2003.

İBN KUDÂME, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed, *Ravzatü'n-nâzır ve cünnetü'l-münâzır*, (thk. Abdulkerîm b. Alî), Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 1413/1993.

İBN KUDÂME, Ebü'l-Ferec Şemsüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. el-Makdisî, *el-Muğnî*, (thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî ve Abdulfettâh Muhammed el-Hulv), Daru Âlemü'l-Kütüb, Riyad, 1417/1997.

İBN MÂCE, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd, *es-Sünen*, Mektebetü'l-Meârif, Riyad, t.y.

İBN MANZÛR, Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânü'l-Arab*, Dâru Sâdr, Beyrut, t.y.

İBN MÛFLİH, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Müflih, *Usûlü'l-fıkh*, (thk. Fehd b. Muhammed es-Sedhân), Mektebetü'l-'Abîkân, Riyad, 1420/1999.

İBN TEYMİYYE, Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm, *el-Fetâva'l-kübrâ*, (thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ ve Mustafâ Abdulkâdir Atâ), Dârü'l-kütübi'l-ilmıyye, Beyrut, 1408/1987.

İBNÜ'L-CEVZÎ, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî, *el-Musaffâ bi-eküffi ehli'r-rusûh*, (thk. Hâtem Sâlih ez-Zâmin), Müsessisetü'r-risale, Beyrut, 1406/1986.

İBNÜ'L-HÂCİB, Ebû Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer, *Muntehe's-sül ve'l-emel fı 'ilmeyi'l-usûl ve'l-cedel*, (thk. Nezâr Hamâdû), *Daru İbn Hazm*, Beyrut, 1427/2006.

İBNÜ'L-HÛMÂM, Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid, *et-Tahrîr fı 'ilmi'l-usûl*, y.y., 1351/1932.

İBNÜ'L-LAHHÂM, Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Muhammed, *el-Kavâ'id ve'l-fevâ'idü'l-usûliyye ve mâ yete'allaku bihâ mine'l-ahkâmi'l-fer'iyye*, (thk. Abdulkerîm el-Fazîlî), el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, 1418/1998.

İBNÜ'N-NECCÂR EL-FÛTÛHÎ, Ebû Bekr Takıyyüddîn Muhammed b. Ahmed, *Şerhu'l-Kevkebi'l-Münîr*, (thk. Muhammed ez-Züheyli ve Nezîh Hammâd), Mektebetü Abîkân, Riyad, 1413/1993.

İBNÜ'S-SERRÂC, Ebû Bekr Muhammed b. es-Serî el-Bağdâdî, *el-Usûl fi'n-Nahv*, (thk. Abdülhüseyin el-Fetlî), Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 1417/1996.

ÎCÎ, Ebü'l-Fazl Adudüddîn Abdurrahmân b. Ahmed, *Şerhu'l-'adud alâ muhtasari'l-muntehâ'l-usûlî*, Beyrut, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421/2000.

İLTAŞ, Davut, *Fıkıh Usûlü Yazımında "Kelamcılar Yöntemi ve Fakihler Yöntemi" Ayrışmasının Mahiyet Üzerine*, Bilimname XII, 2009/2.

_____, *Usulünde Mütakellimîn Yönteminin Delâlet Anlayışı*, İSAM Yayınları, İstanbul, 2011.

İSFAHÂNÎ, Mahmûd b. Abdurrahman, *Beyânü'l-Muhtasar Şerhu Muhtasaru İbni'l-Hâcib*, (thk. Muhammed Mazhar Bekâ), Darü'l-medeni, Cidde, 1406/1986.

İSNEVÎ, Cemâlüddîn Abdürrahîm b. el-Hasen, *el-Kevkebü'd-dürrî*, (thk. Muhammed Hasan İvâd), Dâru Ammâr, Ammân, 1405/1985.

_____, *Nihâyetü's-sûl fi şerhi Minhâci'l-vüsûl*, Âlimü'l-Kütüb, Kahire, t.y.

KARÂFÎ, Şihabuddin Ahmed b. İdrîs, *el-İkdu'l-manzûm fi'l-husûs ve'l-umûm*, (thk. Ahmed Hatem Abdullah), Dâru'l-Ketbî, Mekke 1420/1999.

_____, *el-İstiğnâ fi Ahkâmi'l-İstisnâ*, (thk. Muhammed Abdulkadir Atâ), Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut, 1406/1986.

_____, *el-Furûk*, (thk. Ömer Hasan el-Kıyyâm), Müessesetü'r-risale, Beyrut, 1424/2003.

_____, *Nefâ'isü'l-usûl fi şerhi'l-Mahsûl*, (thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd ve Ali Muhammed Muavvaz), Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, Mekke-Riyad, 1416/1995.

_____, *Şerhu Tenkîhu'l-fusûl fi ihtisâri'l-Mahsûl fi'l-usûl*, Darü'l-fikr, Beyrut, 1424/2004.

KÂSÂNÎ, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd, *Bedâ'i'u's-sanâ'i' fî tertîbi's-şerâ'i*, Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut, 1406/1986.

KAYSÎ, Mekkî b. Ebû Tâlib, *el-Îzâh li-nâsihi'l-Kur'ân ve mensûhih*, (thk. Ahmed Hasan Ferhât), Dârü'l-Menâre, Cidde, 1406/1986.

KOCA, Ferhat, "İstisnâ", DİA.

_____, *İslam Hukuk Metodolojisinde Tahsis*, İSAM Yayınları, İstanbul, 2011.

KÖKSAL, A. Cüneyd - DÖNMEZ, İbrahim Kâfi, "Usûl-i Fıkıh", DİA.

LEKNEVÎ, Ebü'l-Ayyâş Muhammed Abdülalî b. Nizâmiddîn, *Fevâtihu'r-Rahamût*, (thk. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer), Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut, 1423/2002.

MAHALLÎ, Celâlüddîn Muhammed b. Ahmed, *el-Bedru't-Tali' fî Halli Cem'i'l-Cevami'*, Müessisetü'r-risâle, Beyrut, 1426/2005.

MERDÂVÎ, Ali b. Süleyman, *et-Tahbîr şerhu't-Tahrîr*, (thk. Abdurrahman b. Abdullah el-cibrin v.d.), Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 1421/2000.

MÜSLİM, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc, *el-Câmi'u's-sahîh*, Daru Tîbe, Riyad, 1427/2002.

PEZDEVÎ, Ebü'l-Usr Fahrü'l-İslâm Alî b. Muhammed, *Usûlü'l-Pezdevî (Kenzu'l-Vusûl ilâ Marifet'i'l-Usûl)*, Mîr Muhammed Kütübhanê-i Merkez-i İlm ü Edeb, Karâçî, t.y..

RÂZÎ, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer, *el-Mahsûl fî 'ilmi usûli'l-fikh*, (thk. Taha Cabir el-Alvânî), Müessisetü'r-risâle, Beyrut, 1412/1992.

_____, *el-Meâlim fî usûli'l-fikh*, (thk. Alî Muhammed İvaz ve Âdil Ahmed Abdulmevcûd), Dârü'l-Âlimü'l-marife, Kahire, 1414/1994.

SABBÂN, Ebü'l-İrfân Muhammed b. Alî, *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-eşmûnî*, Mektebetü'l-İslâmiyye (Mehmet Nuri Nas), Midyat, t.y..

SEM'ÂNÎ, Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed, *Kavâti'u'l-edille fî'l-usûl*, (thk. Muhammed Hasan eş-Şâfî), Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut, 1418/1997.

SERAHSÎ, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ahmed, *el-Usûl*, (thk. Ebü'l-vefâ el-Afgânî), Lüçnetü İhyâi'l-Maârifî'n-Nûmaniyye, Haydarâbâd, t.y..

SÎBEVEYH, Ebû Bişr Amr b. Osmân, *el-Kitâp*, (thk. Abdusselâm Muhammed Harûn), Mektebetü'l-Hancı, Kahire, 1408/1988, II, 343.

SÛBKÎ, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî, *el-İbhâc fî şerhi'l-Minhâc*, (thk. Şa'bân Muhammed İsmâil), Mektebetü'l-Külliyetü'l-Ezheriyye, Kahire, 1401/1981.

SÛYÛTÎ, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, Mekke, 1418/1997.

_____, *Hem'u'l-hevâmi'*, (thk. Ahmed Şemseddin), Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut, 1418/1998.

ŞÂFÎÎ, Muhammed b. İdrîs, *el-Ümm*, (thk. Rifat Fevzî Abdulmuttalib), Dârü'l-vefâ, Mansûre, 1422/2001

ŞEVKÂNÎ, Muhammed b. Alî, *İrşâdü'l-fuhûl*, (thk. Ebi Hafs Sami el-Arabî), Dârü'l-Fazîle, Riyad, 1421/2002.

ŞEYBÂNÎ, Muhammed b. el-Hasen, *el-Câmiu'l-kebîr*, Matbaatü'l-İstikâme, Yer yok, 1356/1937.

ŞÎRÂZÎ, Ebu İshak Cemâlüddîn İbrâhîm b. Alî, *Şerhu'l-Lüma'*, (thk. Abdulmecîd Türkî), Dârü'l-garbü'l-islami, Beyrut, 1408/1988.

_____, *et-Tebşıra fî usûli'l-fikh* (thk. Muhammed Hasan Heyto), Darü'l-fikr, Beyrut, 1403/1983.

ŞÎRBÎNÎ, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatîb, *Muğni'l-muhtâc ilâ ma'rifeti me'ânî elfâzi'l-Minhâc*, Dârü'l-Marife, Beyrut, 1418/1997.

TABERÂNÎ, Ebü'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed, *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, (thk. Hamdî Abdulmecîd es-Selefi), Mektebetü İbn Teymiyye, Kahire, t.y..

TEFTÂZÂNÎ, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn, *Şerhu't-Telvîh ala't-Tavdîh*, Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut, t.y..

TİRMİZÎ, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ, *el-Câmi'u's-Sahîh*, Mektebetü'l-Meârif, Riyad, t.y.

TÛFÎ, Necmüddîn Süleymân b. Abdilkavî, *Şerhu Muhtasari'r-Ravza*, (thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türki), Vizâretü'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, Suud, 1419/1998.

YEMENÎ, Hüseyin b. Mansuru billâh el-Kâsım, *Hidâyetü'l-'uqûl ilâ Gâyeti's-sûl*, Mektebetü'l-İslâmiyye, Yer yok, 1401.

ZEBÎDÎ, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed, *Tâcü'l-'Arûs*, (thk. Abdusettar Ahmed Farâc), Tüراسü'l-Arabî, Kuveyt, 1385/1065.

ZERKEŞÎ, Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır, *el-Bahru'l-Muhît fî Usûli'l-Fıkh*, (thk. Abdulkâdir Abdullah el-Ânî), Dâru's-Safve, Kuveyt, 1413/1992.

ZÛBYÂNÎ, Abdullah b. Selîm b. Hamîd, *el-İstisnâ inda'l-Usûliyyîn ve Eseruhu fî Kitâbeyi't-Tahâret ve's-Salât*, Câmiatü Ümmi'l-kurâ, Külliyyetü'ş-Şerîa ve'd-dirâsâti'l-İslâmiyye, Yayınlanmamış Y.lisans tezi, Mekke, 1422/2001.

ZÛHEYR, Ebu'n-Nûr, *Usûlü'l-Fıkh*, el-Mektebetü'l-Ezheriyetü li't-tirâs, Yer yok, t.y..

ÖZGEÇMİŞ

1984 Bingöl doğumlu. 2008'de iki yıl süreli Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim İlahiyat Fakültesi'nden; 2012'de İstanbul İlahiyat Fakültesi İlitam'dan mezun oldu. 1998-2008 yılları arasında Türkiye'nin değişik şehirlerinde medrese eğitimi aldı. Bir dönem imam hatiplik yaptı. 2014 yılı itibarıyla Eskişehir/Mahmudiye'de Vaizlik yapmaktadır.

